

Simboličko označavanje teritorija navijačke skupine

Nuredinović, Andrej Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:616302>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-18**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju

DIPLOMSKI RAD

Simboličko označavanje teritorija navijačke skupine

Student: Andrej Ivan Nuredinović
Mentorica: dr. sc. Jana Vukić

Zagreb, siječanj 2019.

SADRŽAJ

1. UVOD	2
2. Svrha i cilj	7
3. Teorijsko-konceptualni okvir rada	8
3.1. Navijači i <i>grafitni izrazi</i>	8
3.2. Navijači i označavanje teritorija	11
4. Metodologija istraživanja	14
4.1. Istraživačka pitanja	16
4.2. Određenje prostora istraživanja	16
4.2.1. Split	17
4.2.2. Zagreb	19
4.3. Simboličko označavanje: tipologije	21
4.4. Navijačke skupine i simboličko označavanje teritorija	27
5. Prikaz i interpretacija rezultata istraživanja	30
5.1. Raspored oznaka: primjeri stilova označavanja	30
5.1.1. Split	33
5.1.2. Zagreb	38
5.2. Simboličko označavanje u različitim vremenskim periodima	42
5.3. Akteri teritorijalnog označavanja simbolima	48
5.4. Značenja simboličkih oznaka	50
5.5. Evidencija i određenje najčešće korištenih simbola navijačkih skupina	54
6. Rasprava	58
7. Zaključak	63
8. Popis literature i izvora	66
Prilozi	70
Prilog 1 – primjer obrasca za evidentiranje simboličkih oznaka	70
Prilog 2 - novinski članak	71
Prilog 3 – ostali relevantni novinski članci	72
Prilog 4 – odabrane fotografije simboličkih oznaka u Splitu i Zagrebu	73
Prilog 5 - prikaz najčešćih simbola BBBa i Torcide	79
Sažetak/Abstract	81

1. UVOD

Prostorni zaokret označava epohalnu promjenu u uvjetima života koja konsekventno utječe na izazov za društvene znanosti. Odnosi se na promjenu promišljanja prostora kao rigidnog okvira društvene interakcije na prostor koji je promjenjiv i ovisan o društvenoj produkciji (Kümin; Usborne, 2013). Nakon prostornog zaokreta, prostor se više ne vidi kao statičan i inertan, nego kao dinamičan. Prostor postaje „arena borbe u kojoj se oblikuju ideje, vjerovanja, principi i vrijednosti... Prostor je isprepleten s utjelovljenim i živim iskustvima“ (Gunderson, 2014). Henry Lefebvre (1991) je prvi koji nudi metodološki temelj za adekvatnu sociološku analizu prostora. To čini oslanjajući se na „konceptualnu trijadu“: a) *prostornih praksi*, koje se referiraju na prostor percipiran u svakodnevnom životu, b) *reprezentaciju prostora*, koja se referira na prostor koji zamišlja i planira znanost te c) *prostor reprezentacije*, koji se referira na kompleksne imaginacije i simbolizacije koje mogu postaviti nove prostorne slike (prema Löw, 2016:211). Prostori društvenih aktera mogu biti slični ako je prostor na neki način institucionaliziran repeticijom društvenih praksi, stvoren procesima *sinteze* koja se gradi percepcijama, procesima stvaranja ideja i sjećanjima. „Međutim prostor se ne pojavljuje samo kroz percepcije i misli. Prostor je konstituiran smještanjem društvenih dobara i ljudi i/ili smještanjem prvenstveno simboličkih oznaka kojima su dobra i ljudi prepoznatljivi kao takvi (Löw, 2016:212) Drugim riječima, simboličko označavanje je „pozivanje“ na ljudima poznate ekspresije smještanjem tih oznaka na način koji je razumljiv i prisutan u habitusima aktera kako bi se prostor konstituirao. Posljednjih nekoliko desetljeća, promjenom tehnoloških, ekonomskih i društvenih sustava, javio se pojačan interes za situiranje društvenih koncepata vremena i prostora u nove i aplikabilnije znanstvene formulacije. „Promjena“ je, s pogleda na prostor i vrijeme kao statičnih okvira društvenih djelovanja na pogled promjenjivosti i sažimanja vremena i prostora s obzirom na društvene interakcije, zatekla koncept vremena u bitnoj prednosti pred konceptom prostora (Löw, 2016). Prostor se, unatoč novim društvenim uvjetima, koji jasno to negiraju, i dalje percipira kao „kontejner“ za društvena djelovanja (ibid). Njemačka sociologinja Martina Löw (2016), čiji se revolucionaran znanstveni rad bavi urbanom sociologijom, teorijama o prostoru, kulturnom sociologijom i sociološkim konceptom prostora, kritizira uvriježena stajališta o fiksiranom prostoru u kojem, pored kojeg ili na kojem se odvija neka akcija:

„Iznenadujuće je da se s istom sigurnošću s kojom se vrijeme interpretira kao društvena konstrukcija kojom ljudi organiziraju razliku između prošlosti i budućnosti, prostor doživljava kao materijalni supstrat, teritorij, ili mjesto... Rezultat takvih razumijevanja prostora kao primarno materijalnog objekta je da je u mnogo socioloških projekata prostor okarakteriziran kao da ne zaslužuje ikakvu posebnu pozornost.“ (Löw, 2016:1)¹

Autorica nastavlja o bitnosti istraživanja prostora za makrosociologiju i mikrosociologiju² te uspostavljanja *novog analitičkog koncepta prostora* koji bi vidio *društveni prostor* kao unikatni prostor, karakteriziran *materijalnim* i *simboličkim* komponentama. Takav se koncept prostora odmiče od apsolutističkog viđenja prostora kao fiksnog, rigidnog kontejnera i specifikira konstituciju prostora kao ključno pitanje za pozicioniranje prostora u društvenoj znanosti. Što se konstituira i tko konstituira te kako nastaju, nestaju, kako se mijenjaju i materijaliziraju mjesta i strukturiraju društvo - pitanja su koja postavlja Martina Löw (Löw, 2016: 105-127). Moderna sociologija mora objašnjavati prostor i njegov nastanak iz rasporeda društvenih dobara i ljudi (relacionistički pristup), umjesto da pretpostavlja postojanje odvojenog prostora i društvenih dobara i ljudi kao druge realnosti (apsolutistički pristup). Löw tvrdi da takva fragmentacija prostora ne postoji. Odnosno, da je ideja prostora kao unikatnog i materijalnog derivirana iz socijalizacijskih praksi te da se, nasuprot tomu, uvijek mora govoriti o prostorima u množini i *“zato prostor nikad ne može biti prevladan; nego se razvoj prostora uvijek mora temeljiti na procesima novih sinteza i novih situiranja”* (Löw, 231-232). Martina Löw gradi novi sociološki koncept prostora koji gleda kao relacijski raspored živih bića i društvenih dobara na mjestima. Konstitucija prostora ovisi o dva procesa koje treba razlikovati: raspored društvenih dobara i ljudi (situiranje) i njihova sinteza prema prostoru. On postaje institucionaliziran kada rasporedi, kroz neko vrijeme, ostaju na snazi bez obzira na individualne akcije. Prostorne strukture nastaju kada se dva procesa konstitucije prostora nađu u pravilima i bivaju zaštićena resursima. Tako prostorne strukture, zajedno s temporalnim strukturama, kreiraju društvenu strukturu. Mogućnosti za konstituciju prostora ovisne su o simboličkim i materijalnim

¹ Prijevod autora rada

² „Mikrosociologiji je potreban koncept prostora kako bi mogla opisati konfiguracije koje se izdižu iz povezanosti raznih društvenih dobara i ljudi međusobno te, kao takvi, strukturiraju akciju. Makrosociologija, na primjer, može rabiti koncept prostora da obuhvati relacijske veze koje se uzdižu kao rezultat tehnološkog umrežavanja ili urbane restrukturacije i kao takve utječu na životne uvjete.“ (Löw, 2016:4)

faktorima koje pronalazimo u akcijskoj situaciji, u habitusima aktera, u strukturalno organiziranom uključivanju ili isključivanju i u tjelesnom kapacitetu. Prostori generiraju distribucije koje su, u hijerarhijski organiziranom društvu, generalno nejednake ili takve distribucije, koje favoriziraju različite grupe ljudi. Zbog toga su prostori obično objekti društvenih konflikata. Reprodukcijski prostor odvija se repetitivno u svakodnevnom životu, a promjene se pojavljuju kao moguće u relaciji s nuždom. Bitno je ovdje spomenuti *atmosfera*. One su vanjski efekti rasporeda društvenih dobara i ljudi kako ih se vidi u percepcijama. Zbog njih se ljudi osjećaju kao doma ili strano u određenim prostornim rasporedima. Konstitucija prostora generira *mjesta*, kao što su i *mjesta* potrebna da bi se stvorio prostor. *Mjesto* je i cilj i rezultat situiranja. U jednom se mjestu može pojaviti nekoliko prostora koji mogu koegzistirati ili se natjecati s drugim prostorima, a nekad se i pregovaraju (kao u klasnim i rodnim konfliktima) (Löw, 2016:232-233).

Ovakvo, „atmosfera nabijeno“ mjesto blisko je konceptima Marca Augéa (2001) koji razlikuje *antropološka mjesta* i *nemjesta*. Premda Augé govori o materijalnim značenjskim mjestima i onima koja takva značenja nemaju, ili su njihova značenja „umjetno“ univerzalna, njegova objašnjenja simboličkim značenjima, ustvari, odgovaraju *atmosfera* Martine Löw. *Nemjesta* su „*prostor koji ne možemo odrediti ni kao identitarni, ni kao odnosan, ni kao povijestan.*“ (Augé, 2001:73) To su mjesta čije atmosfere ne odišu percepcijom „doma“. Za definiranje *nemjesta* nije dovoljno spomenuti da su ti prostori ustrojeni s određenom svrhom (prijevoz, tranzit, trgovina, slobodno vrijeme) nego da između njih i pojedinaca postoji nekakav ugovorni odnos. *Dok antropološka mjesta stvaraju organsku društvenost, nemjesta stvaraju samotnjačku ugovornost.* Pojedinaac svoju individualnost na tim mjestima „plaća“ provjerom identiteta (provlačenjem kreditne kartice s imenom, davanjem putovnice, prezentiranjem OIB-a i dr.). S druge strane, *antropološko mjesto* je ono mjesto koje zajednica kreira promišljajući istodobno identitet i odnos. Ona simbolički prikazuje zajednički identitet, određeni identitet i jedinstveni identitet, a to se postiže obradom prostora:

„*Pojam antropološkog mjesta koristi se za konkretnu i simboličku izgradnju prostora. Antropološko je mjesto istodobno načelo smisla za one koji ga nastanjuju i načelo razumljivosti za onoga tko promatra. Riječ je o djelomice ostvarenoj predodžbi koju stanovnici grada o vlastitu odnosu s teritorijem, sa svojim bližnjima i drugima*“ (Augé, 2001:49-51).

Pojedina mjesta mogu biti „napunjena“ *atmosferama* ovisno o tome kako ih akteri percipiraju te kakav značaj unutar njihovih prostornih identiteta ona zauzimaju. Kvartovi su takva, specifična mjesta napunjena atmosferama, značenjima za stanovnike s kojima se oni simbolički identificiraju. *Socijalna komponenta im je daleko važnija od fizičko-prostorne... Svako je kvartovsko iskustvo individualizirano, ali i grupno proživljeno* (Čaldarović, Šarinić, 2015:87). Takva mjesta, zbog serija poznatih sadržaja, iskaču iz rutinskih, funkcionalnih i zadanih formi zbog svoje kulturno uvjetovane estetike koja nosi značenje za aktere. Čak i socijalizacijom konstruirana estetika nekog mjesta, njegova ružnoća ili ljepota, izdvajaju to mjesto s obzirom na to kako ono utječe na svijest aktera (Alexander, 2008). Mjesta iscertana simbolima i porukama navijačkih skupina utječu na društvene aktere različito, ovisno o uronjenosti u određenu kulturu, odnosno subkulturu (Hughson i Spaaij, 2011). Prostori aktera se isprepliću i razlikuju s obzirom na njihov identitet. Na istom mjestu može postojati nekoliko prostora, a nekoliko prostora može postojati i u percepciji i habitusu aktera. Prolazak pokraj ocrtane simboličke oznake druge grupe, pripadniku navijačke subkulture može promijeniti percepciju prostora, dok netko tko se bavi filatelijom tu oznaku neće niti primijetiti. Simbolička oznaka tako stvara svojevrsni značenjski „vakuum“. Za jednog „postoji“, dok za drugog „ne postoji“. Navijački prostori crpe važnost primarno za navijače zbog specifičnog „jezika“ kojeg subkulturalna plemena „pričaju“ međusobno. Konstitucija „svoga“ prostora i njegova ekstenzija karakteristična je za sve društvene skupine ili pojedince koji se nalaze i natječu međusobno u onome što Bourdieu (2012) naziva „polje“. Ta kompeticija uvjetovana je habitusom aktera, dostupnim kapitalima i poštivanjem pravila polja (dokse) u kojem se natječu. Tako se prostori društvenih aktera mogu i nadmetati s obzirom na polja u kojima djeluju. Polje možemo gledati kao „bojno polje“ u kojem se baze identiteta i hijerarhija konstantno pregovaraju (Wacquant, 2006). Durkheimovska tradicija proučavanja kolektivne svijesti i kolektivnog identiteta zajednica može se upotrijebiti i na proučavanje subkultura. Po Haenfleru (2014) su „*subkulture relativno difuzne društvene mreže zajedničkih identiteta koje se kreiraju oko ideja, praksi, objekata i osjećaja marginalizacije od percipiranog konvencionalnog društva*“. Kolektivni identiteti subkulture temelje se na pobuni protiv onog što je percipirano kao dominantna kultura pa takve identitete možemo nazvati i identitetima otpora (Castells, 2002). Porast pismenosti i slobode pojedinaca u 20. stoljeću doveli su do pojave bitno homogenijih subkultura³

³ Riječ subkultura, umjesto supkultura, u ovom se radu koristi zbog tradicije korištenja te riječi u hrvatskoj sociologiji.

mladih. Te subkulture, bilo da se radi o subkulturi pankera, skinheadsa, ravera, darkera, hašomana, šminkera ili navijača, koriste simboličke oznake kao svoj *izlog* (Lalić, Leburčić i Bulat, 1991:45). Grafitiranje je među subkulturama uzelo maha zbog zajedničkog potkulturnog habitusa koji dijele i koji se odnosi na specifično ilegalno ili barem društveno neprihvatljivo ponašanje, odnosno ponašanje koje „pokazuje neslaganje s redom i čistoćom kao bitnim vrednotama dominantne kulture“ (Lalić et al., 1991:47). Takav *krossover*⁴ koji se događa prilikom miješanja subkulturalnih stilova i međusobne isprepletenosti utjecaja subkulturnih obrazaca ponašanja, događa se i u navijačkoj subkulturi (Perasović, 2001). Ona koristi simboličke oznake od svojih početaka na ovim prostorima, prije svega za označavanje svog teritorija. Ovdje simbolička oznaka uistinu predstavlja *izlog subkulture* time što prenosi uvriježene rituale navijačkih skupina koji se odnose na njihovo kompetitivno nasilje (Spaaij, 2008; Bodin et al., 2013) i intrinzičnu homogenu vrijednost koju označeni simboli i poruke nose za članove tih skupina, i šire, za članove zajednica kojima te skupine pripadaju. Bez obzira što pripadnicima navijačkih skupina „ne piše na čelu da su razbijači“ (Brimson, 2006) pa oni vode sasvim „normalne“ živote izvan navijačkih aktivnosti, navijačko ponašanje, odnosno norme i životni stil navijača ne prestaju u vrijeme kada nema utakmica njihovih klubova ili „navijačkih nasilnih utakmica“ s drugim skupinama nego se simbolika tih događanja prenosi na sva mjesta gdje navijači djeluju, borave ili samo prolaze. Društvena relevantnost istraživanja ovog fenomena navijačkog označavanja crpi važnost iz važnosti za aktere iz „navijačkog svijeta“. Istraživane skupine s našeg područja, ali i one s regionalne navijačke scene, samo u posljednjih nekoliko godina zabilježile su nekoliko ozbiljnih incidenata koji su se dogodili zbog simboličke važnosti označavanja za navijačku subkulturu. Sukobi oko označavanja događaju se između navijačkih skupina zbog borbe oko teritorija koji se simbolički označava. U Tomislavgradu je u ljeto 2017. godine došlo do sukoba nekoliko desetaka pripadnika navijačkih skupina Torcida i Bad Blue Boys-a zbog murala⁵; u Ljubuškom je, početkom ove godine, nekoliko pripadnika navijačkih skupina lakše ozlijeđeno nakon Torcidinog šaranja Bad Blue Boys grafita i sukoba koji je uslijedio; u susjednom Beogradu je, također u ljeto 2017., došlo do serije sukoba između nekoliko podgrupa navijačkih skupina Crvene Zvezde i Partizana koji su za posljedicu imali

⁴ Izraz koji koristi Benjamin Perasović opisujući nastanak i razvoj mnogih urbanih plemena na području Hrvatske, pa tako i navijačkog plemena (Perasović, 2001.)

⁵ A.K. (5. 7. 2017.) BBB i Torcida se sukobili oko murala u Tomislavgradu: Hajdukovci su išarali svoj, samo kako bi za to okrivili nas. URL: <https://www.index.hr/sport/clanak/bbb-i-torcida-se-sukobili-oko-murala-u-tomislavgradu/980896.aspx> (20. 11. 2018.) - ostali primjeri dostupni su u [prilogu 3](#).

ubojstvo Demira Jukića, mladića od 18 godina; sličan slučaj, dogodio se i ovo ljeto u Bjeljini kada su brutalnim premlaćivanjem navijači Crvene Zvezde ubili 29-godišnjeg navijača Partizana, Aleksandra Pantića. Teritorijalno označavanje koje je uzrok ovakvog brutalnog nasilja nije jedini oblik označavanja koji je bitno spomenuti. Naime, u komuniciranju s drugim društvenim akterima i institucijama, subkulture se, pa tako i ona navijačka, koriste upravo simboličkim oznakama. A njih su navijači, osim u navijačkim obračunima, spremni braniti i u obračunima s drugim, moćnijim, društvenim akterima. Simboličke oznake ponekad komuniciraju upozorenja medijima, sudovima i policiji. Premda ovi negativni aspekti označavanja često zauzimaju medijske rubrike te donose moralnu paniku⁶ koja, u pravilu, demonizira navijačke pripadnike i većinu njihovih rituala pa tako i grafitno izražavanje, simboličke oznake imaju i pozitivni utjecaj na zajednicu, ali i na same navijačke skupine čije se podgrupe nerijetko „bore“ za što ljepši estetski izgled svog teritorija i za obranu identiteta „svojeg društva“ ili „svoje zajednice“ (Volkova i Bartowski, 2014). Zaključno, prakse navijačkih skupina koje se tiču vizualnog simboličkog označavanja relevantno su, ali i neistraženo društveno polje. Većina društvenih istraživanja koja se bavi ovom tematikom nema valjan pristup navijačkim praksama zbog karakteristične zatvorenosti ove subkulture prema vani. Zato je istraživačima „s pristupom“ zadatak istraživati ove skrivene prakse te analizirati i prenositi njihovo „pravo“ značenje za društvene aktere koji ih provode.

2. Svrha i cilj

Svrha ovog rada je istražiti navijačke prakse percipiranja i označavanja prostora te time doprinijeti korpusu znanja o navijačkoj subkulturi na domaćoj navijačkoj sceni, ali i šire. Prilikom obavljanja ritualnih navijačkih praksi navijači označavaju pojedina mjesta svojim porukama, simbolima i slikama. Ta mjesta, na određeni period vremena, postaju izvor posebnog pogleda na „navijaštvo“ kao društveni fenomen. Upravo zato je bitno istražiti ove prakse, kako bi se evidentiranjem sadržaja koji kreiraju navijači moglo doći do većih spoznaja o odnosu prostora i subkulturnih društvenih skupina poput navijača. Ta veza je možda najočitija u ovim navijačkim praksama označavanja teritorija. Stoga je *cilj* ovog rada istražiti simboličke sadržaje koje kreiraju navijači, na primjeru dva

⁶ Moralna panika i demoniziranje su izrazi koje koristi Albert Cohen (1980.)

najveća hrvatska grada: Splita i Zagreba. Simbolički sadržaji istražiti će se s obzirom na to tko stvara simboličke oznake, koja mjesta se označavaju, načine stvaranja simboličkih oznaka te značenja koja se pridaju simboličkim oznakama. Ovim radom nastojat će se pružiti nove uvide u sferu simboličke komunikacije navijačkih skupina.

3. Teorijsko-konceptualni okvir rada

Kao teorijsko-konceptualni okvir ovog rada rabi se poimanje prostora i kreiranje atmosfera Martine Löw; definiranje grafita Dražena Lalića, Anči Leburić i Nenada Bulata; definiranje unutrašnje strukture navijačke skupine koje rabi Lalić i odrednice kolektivnog identiteta navijačke, odnosno huliganske grupe (s naglaskom na teritorijalnost) koje donosi Spaaij te označivačke prakse navijačkih skupina u urbanim prostorima kojima se bavi Bérangère. Teorijski okvir djelomice se naslanja i na Bourdieuv koncept polja kako bi se bolje objasnilo navijačko poimanje sfera djelovanja i prostora.

3.1. Navijači i *grafitni izrazi*⁷

Istraživači u Hrvatskoj i regiji se uglavnom fokusiraju na nasilne prakse navijača (Petrović, 1984; Perasović, 1989; Fanuko et al, 1991; Lalić, 1993; Vrcan i Lalić 1999; Vrcan, 2005; Koković, 2000 i dr.), povezanost navijačke subkulture i politike (Vrcan, 2003; Lalić, Biti, 2008; Lalić 2018; Hodges, 2018) povezanost navijačke subkulture i drugih subkultura (Perasović, 1989, Perasović, 2003, Vukušić 2016 i dr.), navijače i delinkvenciju (Radin et al, 1988) i druge teme, koje se ne dotiču estetike navijačkog izražaja. One teme, koje se i dotiču estetike navijačkog izražaja u istraživačkim radovima, tiču se istraživanja *drame* koja se odvija na tribinama (Bérangère, 2015). Međutim, estetika navijačke *tribine* ne ostaje samo na tribini (Perasović, 2001), nego se „*pokušava*

⁷ *Grafitni izraz* je termin koji koriste Lalić, Leburić i Bulat u svom istraživanju iz 1991. godine. Zbog želje za širim obuhvaćanjem *stilova* označavanja (poput murala, grafita, šablonskih grafita i dr.) koji se javljaju u navijačkoj ekspresiji te njihovom jasnijom artikulacijom postavlja se novi pojam „simboličke oznake“. *Simbolička oznaka* i *grafitni izraz* termini su jednakog epistemološkog dometa i analitičkog obujma pa se njihovo korištenje kroz rad može isprepletati. Razlog odabiranja novog termina je i njegova „leksička bliskost“ s praksama navijačkog označavanja o kojima rad govori.

objelodanjivati u svim mogućim situacijama i na sve dostupne načine, između ostalog i pisanjem grafita“ (Lalić et al. 1991:105). Posljednji ozbiljan istraživački rad koji je jednim dijelom pokušao proniknuti u navijačke prakse *grafitiranja* prostora je „Najsmo luđi“ (Lalić et al., 1991). Rad je to koji, već više od dvadeset godina, ostaje neprikosnoven temelj za istraživanje ovog fenomena u Hrvatskoj. Autori razlikuju nekoliko vrsta grafitnog sadržaja među kojima i onaj *sportsko navijačkog tipa* koji se u njihovom istraživanju Splita pokazao najbrojnijim⁸ i u kojem pronalaze podklase poput *grafita s tematikom sportskih klubova* i *grafita koji se odnose na navijačke grupe i navijače*. Interesan je i podatak o najviše grafita s elementima nasilja u sadržaju u autorstvu navijačkih grupa. Lalić (1991) interpretira navijački izražaj kao nisko kreativan i jednostavan jer se pojedinci koji označavaju, prije svega, identificiraju kao pripadnici navijačke skupine pa je *široka prihvaćenost određenih vrijednosti* razlog standardiziranom izričaju koji prednost daje grupnoj identifikaciji (Lalić et al., 1991:114-115). U međuvremenu su, kako u hrvatskom društvu, tako i u „navijačkom svijetu“ nastupile bitne promjene koje su apstrahirale potrebu za novim istraživanjima ovog društvenog fenomena. Navijačke zajednice, kada je provođeno istraživanje, bile su aktivne svega nekoliko godina unutar specifičnog subkulturnog stila. Perasović je 2000-ih primijetio da se navijačka subkultura bitno mijenjala kroz svoj razvoj, prihvaćajući i inkorporirajući rituale i stil drugih subkultura (poput pankera i skinheadsa). Prošlo desetljeće obilježila je i pojava masovnih koreografija na stadionima, pojava nove ikonografije navijačkih skupina i odvajanje pojedinih nasilnih rituala s prostora stadiona na druge prostore. U posljednjoj etapi društvenih istraživanja bitno je spomenuti visoku organiziranost navijačkih skupina, nastalu zbog sve veće represije izvana, mnoštvo kontakata sa stranim navijačkim skupinama iniciranih novim tehnologijama, te promidžbu na internetu (Spaaij, 2006). U svemu ovome zanemarena je i prisutna tendencija kreiranja ideologije navijačkih skupina koja pravi bazu kolektivnih identiteta, a u posljednje se vrijeme oslanja na strogu i ustrajnu borbu hrvatske navijačke subkulture protiv osoba na moćnim pozicijama u hrvatskom nogometu i politici, tako da kreira jednu specifičnu, hibridnu stvarnost za navijački pokret kao inačicu društvenog pokreta. Sve te

⁸ „Od ukupno registriranih 3114 splitskih grafita s javnim obilježjima 1203 (38.65%) natpisa i crteža se odnosi na sportsko-navijački sadržaj, bilo da je on prisutan samostalno ili u kombinaciji s drugim sadržajima. Iz tog podatka je vidljivo je da su grafiti s tim sadržajem u Splitu danas najbrojniji...“ (Lalić et al., 1991:101)

promjene identiteta navijačkih skupina utječu na njihovo vizualno izražavanje i označavanje svog prostora kojim oni kreiraju specifične atmosfere na mjestima.

Simboličke oznake se u ovom radu gledaju kao *grafitni izrazi* (Lalić et al. 1991). Riječ „*graffiti*“ dolazi od grčke riječi *grafo* što znači pisati (Klaić, 1974). Dražen Lalić (1991) navodi da se za operacionalizaciju tog pojma ne može uzeti niti jedna unikatna definicija. Lalić govori o nekoliko segmenata koje treba uzeti u obzir prilikom definiranja *grafita*: grafiti su jezični znakovi, simboli, crteži u formi pisanja, crtanja ili urezivanja u zidu (Neuman, 1986); glavna odrednica *grafita* je njihova nezakonitost i nepravilnost (Gamboni, 1988); grafiti nastaju i kao vandalizam i kao ulična umjetnost, ali ključno je spomenuti da oni nastaju kao izraz pučkog, a ne elitnog stvaralaštva; grafiti su forma komunikacije kojom ljudi komuniciraju na dvojak način- pojedinačno i grupno; naposljetku, grafiti su način prisvajanja svijeta kojim grafiteri izražavaju svoj identitet (uglavnom drugačiji od prevladavajućeg) i pokušavaju prostor učiniti bližim sebi i svojim istomišljenicima (Lalić, 1991:29-35). Slijedom navedenog, autori Lalić, Leburić i Bulat navode svoju definiciju *grafita*:

„izrazi različitih značenja predloženi crtanjem, urezivanjem i pisanjem po zidovima i drugim javnim prostorima nenamijenjenima toj svrsi. Oni su neinstitucionalan i neformalan oblik komuniciranja pojedinaca i grupa, kako međusobnoga, tako i sa širim društvenim okruženjem.“ (Lalić et al., 1991:35)

Znanost se počinje ozbiljnije baviti *grafitima* kada oni postaju relativno stalan oblik izražavanja na ulicama velikih urbanih područja poput New York-a i Philadelphije (Ley i Cybrivsky, 1974). Iz Amerike se takav oblik izražavanja širi na Europu i do Hrvatske. Kod nas postaju aktualniji oblik izražavanja u 80-im godinama. Različite forme i stilovi *grafitnih izraza*, kao i različiti „dekođer“ tih simboličkih poruka, uzrokuju i drugačije percepcije njihovih značenja i, samim time, bitno drugačije atmosfere na takvim mjestima. Na ovom tragu, Tracey Bowen (2013) smatra da su „*ispisivanja grafita performans označavanja različitih stupnjeva kontakata između individua i svijeta, bez obzira jesu li oni slavlje egzistencije ili deklaracija otpora... grafiti nisu samo vizualno iskustvo, nego iskustvo koje je inherentno fizičko i sveobuhvatno.*“ Pisanje po zidovima, u svakom je slučaju, globalna i izuzetno pluralna i dostupna forma komunikacije (Schielke, 2018). Konsekvence graftiranja su svekolike za samog autora, ali i za publiku. Te konsekvence su ključne u konstrukciji mjesta, odnosno u prostornoj proizvodnji

atmosfera (Löw, 2016), jer, da bi natpisi zauzeli *mjesto*, potrebni su svjedoci (Brighenti, 2010), potreban je društveni odnos.

3.2. Navijači i označavanje teritorija

Za izradu simboličkih oznaka i samo njihovo postojanje potrebna je podloga. Preduvjet je mogućnost pogleda na napravljeno djelo. Kako bi se djelo vidjelo, ono uglavnom počiva na javnim mjestima. Javna mjesta su obilježena bez prethodnih dozvola i zbog toga je označavanje ilegalno. Međutim, subkulturni akteri koji stvaraju simboličke oznake ne brinu za kolektivno mišljenje javnosti, nego primarno za mišljenje drugih pripadnika njihovih subkultura (Snyder, 2009) i zato se izrada gradski podupiranih „uličnih umjetnosti“ u svijetu subkulture vidi kao „prodaja ideala“ same subkulture (MacDonald, 2001). Premda navijačka subkultura ne nalikuje grafiterskoj, slijede se isti, originalni principi. Pri čemu su dozvole građana, susjeda i škola dobrodošle, ali dozvole grada su prezirane. Bitno je, dakle, percepciju simboličkih oznaka smjestiti unutar navijačke subkulture da bi se razumjela njena prava „skrivena“ značenja. Bérangère, u svojoj studiji o označavanju urbanog prostora navijačkih skupina Saint-Etienne, donosi vrijednu etnografsku analizu koja problematizira ekstenziju navijačkih prostora s tribina na gradove, u smislu pojavnosti navijačkih simbola na različitim područjima u gradu nakon što su prikazani na utakmicama njihovog kluba. Navijači grade simboličku arenu izvan stadiona, kako bi se kompeticija između navijačkih skupina mogla nastaviti. Premda se *grafitni izrazi* i naljepnice koriste primarno da bi se označio vlastiti teritorij, oni se koriste i kako bi se „povrijedio“ prostor neprijatelja. Na taj način navijačke skupine i njihovi pripadnici kreiraju „rat znakova“, čiji je cilj „*prožeti javni prostor dok se iskorjenjuju tragovi drugih grupa, da bi se bilo više vidljiv i da bi se stekla simbolička prednost*“ (Bérangère, 2015:3). U gradu su neka mjesta označena više nego druga. To su mjesta koja navijačke skupine smatraju „najbitnijima“ ili „svojima“. Obično su to centar grada, stadioni i navijačka okupljališta. Uz to, svaka navijačka skupina sastoji se od mnogo manjih grupa aktivnih pojedinaca koji dolaze iz istih četvrti ili pripadaju istim podgrupama, pa i oni imaju svoja bitna mjesta. Svako mjesto koje je bitno jednoj navijačkoj skupini postaje mjesto koje se treba „čuvati“ od druge navijačke skupine ili od drugih protivnika (npr. policije). Drugim riječima, navijačke prakse žive i izvan stadiona i njihovih tribina (kopova). Društvena uloga navijača u gradu crpi značenja iz njihovog

društvenog svijeta i primjenjuje ih na teritorij (Bérangère, 2015:4). Lalić, u svojoj pionirskoj studiji o navijačkoj skupini Torcida⁹ (1993), navodi tri vrste prisutnih navijača s obzirom na hijerarhijsko uređenje navijačke skupine: 1) *vodstvo* - nekoliko desetaka ljudi koji upravljaju akcijama skupine; 2) *jezgra* - širi krug od nekoliko desetaka do nekoliko stotina ljudi koji sudjeluju u svim navijačkim akcijama; 3) *simpatizeri* – okolina jezgre, koja prati način navijanja, oblačenja i pokaznog ponašanja, ali ne sudjeluje u svim navijačkim aktivnostima. Ovo razlikovanje navijača, premda ideal-tipsko, vrlo je bitno za shvaćanje praksi i rituala navijačkih skupina prilikom označavanja teritorija. Naime, u označivačke prakse kao što su „obrana“ i „osvajanje“ teritorija, uranjaju samo oni navijači koji su bliski subkulturi navijača, oni se najprije s njom poistovjećuju te nju i brane. Takvi navijači, koji se ubrajaju u *vodstvo* i *jezgru* navijačkih skupina, često su povezani sa subkulturnim praksama na „tribini“ i na „ulici“. Za objašnjenje ovih pojmova potrebno je upotrijebiti Bourdieuov koncept „polja“. Naime, *društveni akteri* (u ovom slučaju navijačke skupine), određeni svojim *habitusom* i *praksama*, natječu se za što veći dio *društvenih polja* (najvažnija polja kod navijača su „ulica“ i „tribina“), u kojima djeluju držeći se određene *dokse* (nepisanih pravila polja). Iako se stvaranje simboličkih oznaka, uglavnom, odvija na ulicama matičnog teritorija (ili susjednih mjesta, a često i mjesta s jakim navijačkim podružnicama) odakle skupina dolazi, ono obično nije dio ovog polja navijačkog djelovanja, već bi ga navijači češće smjestili pod polje „tribine“, jer se referiraju na estetski izričaj navijačke skupine pod koji spadaju i izrade koreografija, transparenata, bakljade i drugo. Ipak, označavanje teritorija, nosi značenje za polje „ulice“. Navijačko nasilje, kada se ono odvija među navijačkim skupinama, obilježeno je kompetitivnim karakteristikama (Bodin et al., 2013). Kompeticija između navijačkih skupina odvija se na oba polja, ali za navijačku reputaciju, suprotno tvrdnji Bérangère da je „ulica“ samo ekstenzija „tribine“ (2015:2), važnija je ona kompeticija koja se odvija na polju „ulice“ zbog nadzora i represije koji se provode nad navijačkim skupinama i uzrokuju povlačenje navijačkih rituala sa stadiona (Giullianoti i Armstrong, 2002; Spaaij, 2006). Stoga se i neke „estetske prakse“ vrednuju kriterijima koji vrijede na polju „ulice“ kao trenutno „najprometnijem“ polju. Primjerice, nošenje transparenata podgrupa nužno je da bi protivničke skupine priznavale te podgrupe i kako bi one zadržavale navijačku reputaciju. Ukoliko podgrupa izgubi transparent na polju „ulice“, ona ga neće moći ponovno izraditi i pokazati na polju „tribine“. Slično pravilo vrijedi za simboličke oznake

⁹ „Torcida pogled iznutra“

jer su one, premda ekstenzija simbola koji se koriste na „tribini“, ustvari, često u funkciji polja „ulice“¹⁰. Na dane utakmica, domaća navijačka skupina obično će patrolirati centrom grada, ne bi li primijetila i eliminirala prijetnju protivničke navijačke skupine (Bérangère, 2015:3), a gostujuće navijačke skupine će, prilikom upada, probati obilježiti teritorij na kojem su bile, bilo samom svojom prisutnosti ili, nastavno, simboličkim oznakama.

Slijedom ovih uvida u funkcioniranje i važnost „navijačkih djelatnih polja“ može se zaključiti da se polje „ulice“ ili huliganizam favorizira pred drugim navijačkim aktivnostima (Bodin et al., 2013) pa se tako i *grafitiranje*, gledano kroz prizmu navijačkih skupina, doživljava primarno kroz teritorijalnost i nasilne rituale „obrane“ svojih „svetih“ mjesta i „osvajanja“ tuđih „svetih“ mjesta. Ramon Spaaij, jedan od najplodonosnijih istraživača navijačke subkulture, navodi šest faktora koje on smatra univerzalnim i karakterističnim za sve navijačke skupine koje prakticiraju neki oblik navijačkog nasilja. Prvo, *ushićenje* prilikom nasilnog akta koje karakterizira osjećaj zadovoljstva i „lučenja adrenalina“ prilikom pojedinačnog ili, češće, grupnog sukoba s drugim akterima (navijačima, policijom i dr.). Drugo, *čvrsti maskulinitetni identitet* koji se tvori u usporedbi s drugim navijačima i drugim društvenim akterima percipiranim kao manje vrijednim ili manje „opasnim“. Treće, *individualni i kolektivni reputacijski menadžment* koji se razvija na individualnoj i grupnoj razini između navijača i navijačkih skupina u borbi za hijerarhijski bolju poziciju. Takva „bolja“ pozicija dobiva se višom reputacijom koja se opet crpi iz navijačkih aktivnosti, koje se percipiraju kao najopasnije ili najrizičnije među navijačima. Četvrto, *teritorijalne identifikacije* koje se odnose na prakse „obrane“ i „osvajanja“ navijačkih svetih mjesta. Peto, *osjećaj solidarnosti i pripadanja* koji derivira od sklopljenih prijateljstava unutar skupine, međusobne pomoći i protekcije u teškim životnim situacijama. Navijačka skupina temelji se na snažnom pojedinačnom osjećaju pripadnosti i dužnosti žrtvovanja. Šesto, *suverenitet i autonomnost* koji iskazuju svi, od pojedinca do kolektiva u navijačkoj skupini. Ideja da se pojedinac može brinuti sam za sebe ili da se skupina može brinuti sama za svoje pripadnike, za red među sobom i među drugim navijačima osnovna je poluga koja ju

¹⁰ Događaj koji se dogodio sredinom studenog mjeseca 2018. godine u Poljskoj, zorno prikazuje utjecaj „ulice“ na izradu simboličkih oznaka. Naime, pripadnici navijačke skupine Widzew Łódź presreli su dva auta navijača Lecha iz Poznana te oteli udarne transparente te skupine. Nakon tjedan dana su pri izradi grafita upotrijebili motive jednog od ukradenih transparenta i stavili svoje oznake. Ultras Lech 01 je potom na idućoj utakmici zapalio svoje druge transparente i time se ugasio. URL: <http://www.ultras-tifo.net/news/5442-widzew-lodz-stole-seven-banners-from-lech-poznan.html> (20. 12. 2018.)

odvaja od „normalnog svijeta“. Ključna karakteristika *suvereniteta i autonomnosti* je projiciranje „aggro-a“ (Marsh, 1978), simboličkog ponašanja koje se pokazuje „blefiranjem nasilja“ (dovoljno je da drugi shvate koja „snažna odmazda“ slijedi ukoliko se na neki način suprotstavi ovoj skupini). Ova obilježja se javljaju u većem ili manjem obujmu i prilikom iscrtavanja simboličkih oznaka teritorija navijačkih prostora. Spaaijova prizma identiteta izgrađenog navijačkim nasiljem ključna je za promatranje praksi označavanja teritorija navijačkih skupina i u ovom radu se koristi kao bazni okvir promatranja izrade simboličkih oznaka. Ipak, istraživanje razloga izrade *grafitnih izraza* ima svoju tradiciju, koju se ne smije zanemariti. Tako Ley i Cybriwsky (1974) istražuju vizualni dijalog u svrhu demarkacije teritorija, Carrington (2009) zbog konstruiranja identiteta, Reisner (1971) radi projiciranja stanovitih problema u zajednici, a Klingman i Shaley (1974) zbog problematike pojedinih događanja (vidi Phillips i Richter, 2012:27). Nastavno na to, navijačke grupe, svojim specifičnim odnosima koji se vežu za ultras subkulturu, naglašavaju svoj identitet suprotno nekim drugim identitetima. Nekad se radi o otporu dominantnim identitetima, a nekad o navijačkoj kompeticiji s drugim, sličnim identitetima. Označavanje teritorija navijačkih skupina određuje, ne samo njihova „zabranjena mjesta“, odnosno njihovu teritorijalnost, nego i privrženost prema nekom društvenom objektu, koji može biti izvor, odnosno simbol različitih, pa i nenavijačkih identiteta.

4. Metodologija istraživanja

U ovom istraživanju korištene su kvalitativne metode. Korištena je *a) etnografska metoda* koja je temeljena na etnografskom iskustvu istraživača o praksama i identitetu navijačkih skupina (istraživač je bio dugogodišnji pripadnik jedne od navijačkih skupina istraživanih u ovom radu¹¹) i *(b) analiza sadržaja* prikupljenih istraživačkih materijala. Radi se, dakle, o metodi *etnografske analize sadržaja* (Altheide, 1987).

Unatoč uloženom trudu da se pronađe svaka simbolička oznaka u prethodno determiniranom području, mnoge simboličke oznake su „promakle“ objektivu fotografa jer nisu primijećene ili su bile nedostupne (poput simboličkih oznaka u čuvanim ili zatvorenim garažama stambenih blokova). Zbog toga je bitno spomenuti način na koji je

¹¹ Radi se o navijačkoj skupini Bad Blue Boys

provođeno fotografiranje simboličkih oznaka. Ovdje će poslužiti pozivanje na flâneurizam¹² koji je vrlo blizak onome što Philipps i Richter (2012) nazivaju „čitanjem ulica“¹³. Opažanje, klasificiranje i sortiranje sakupljenih materijala elementarni je dio istraživanja *grafita*. Karakteristična za flâneurizam je i „moć slobodnog odabira“ neobaveznog šetača (Shaw, 2014). Naime, fotografirajući građu, istraživač ima dojam otkrivanja „vela misterije“ koji pokriva svaki *grafitni izraz*. Praćenje ovih izraza, konturom koju stvaraju gradske ulice, nije samo metodološki izbor - on je imperativ. Međutim, obuhvaćanje građe ovakvim specifičnim istraživanjem ovisi o položaju same građe pa se unaprijed određeni prostor istraživača mora prilagoditi. Analitički problem uzrokovan istraživanjem simboličkih oznaka deriviran je od zbira činjenica koje se, prilikom istraživanja *grafitnih izraza* moraju prihvatiti. Prije svega, to je nepoznavanje autora simboličke oznake. Kada bi mogli simboličkoj oznaci pridružiti autorovu životnu priču, jednostavnije bi bilo napraviti interpretaciju. Javlja se i problem kratkoročnosti samih izraza, koji se protekom vremena brišu i nestaju (Schielke, 2018:160). Zbog toga su ovim istraživanjem obuhvaćene samo one simboličke oznake koje su, zbog svoje pozicije i aktualnosti, bile „dostupne javnom oku“¹⁴.

Zbog problema određivanja obujma simboličke oznake¹⁵, u ovom istraživanju, kao kriterij za prikupljanje, koristila se percepcija obujma simboličke oznake s obzirom na aktera koji ju stvara. Primjerice, ukoliko je na nekom zidu prisutno nekoliko simboličkih oznaka koje spadaju u navijačko simboličko obilježavanje teritorija, tada je sakupljen kompletan sadržaj koji je podijeljen s obzirom na aktera koji je stvorio pojedinu oznaku, te se na taj način, analizom, dobilo nekoliko simboličkih oznaka. Kada bi se simboličke oznake sažele kao *mjesta*, tada bi ovo istraživanje znatno izgubilo na svojoj važnosti. Procjena rada tvorca simboličke oznake, unikatan je kriterij kojim se ovo istraživanje služilo u analizi i selekciji simboličkih oznaka.

Prilikom prikaza rezultata dobivenih ovim istraživanjem, u radu se iznosi samo sadržaj koji je izabran ili po univerzalnosti svojih karakteristika pa zorno prezentira

¹² Flâneur je pojam koji izmišlja Charles Baudelaire u 1863. godini i opisuje ga kao iznimno upornu figuru koja se slavi zbog njegove slobode od urbane kulture. On je sakupljač podataka o drugima, koje kategorizira, klasificira i potom opisuje tipove ljudi koji nastanjuju grad i njihove društvene prakse. Walter Benjamin proglašava ga mrtvim zbog novog rasporeda prostora u gradu (Shaw, 2014).

¹³ „Street reading“ (Philipps i Richter, 2012:27-28)

¹⁴ Lalić, Leburić i Bulat navode način prikupljanja podataka koji se slijedio i u ovom istraživanju: „... Naime, registrirani su samo grafiti s javnim obilježjima, u smislu njihove „dostupnosti javnom oku“ u ovom kontekstu, predstavlja bitan metodološki kriterij, s obzirom na činjenicu da grafitna poruka dopire do šireg društvenog okruženja.“ (1991:63)

¹⁵ Često se na jednom mjestu dogodi da imamo više simboličkih oznaka.

ukupne rezultate istraživanja ili po jedinstvenosti koja ga izdvaja od ostalih istraženih jedinica.

4.1. Istraživačka pitanja

U svrhu istraživanja simboličkih sadržaja koje kreiraju navijačke skupine simboličkim označavanjem teritorija i u skladu sa svrhom i ciljem istraživanja postavljeno je *istraživačko pitanje* :

Koje su osnovne kvantitativne, prostorne, temporalne, kvalitativne, značenjske i autorske karakteristike označavanja teritorija navijačkih skupina?

Osim navedenog, postavljeno je i dodatno istraživačko pitanje:

Koji su najčešći simboli koji čine temelj identiteta navijačkih skupina Torcida i Bad Blue Boysa?

4.2. Određenje prostora istraživanja

Za potrebe ovog istraživačkog rada određen je okvirni prostor istraživanja. Prostor koji se istražuje je podijeljen na nekoliko jedinica. Nužno je bilo obraditi navijački prostor, najbitniji za kreiranje njihovog identiteta. Etnografskim istraživanjem navijačke skupine određena je svojevrsna hijerarhija navijačkog prostora čiji sam vrh podrazumijeva: *a) prostor stadiona i njegovu okolicu* te *b) centar grada* koji je određen s obzirom na lokalnu klasifikaciju prostora od strane grada. Osim navedenog, u istraživanju su obrađene i druge prostorne jedinice. One se odnose na *c) tri četvrti ili gradska kotara* u kojima su popisani i fotografirani grafiti. Ti „kvartovi“ određeni su lokalnim sistemom klasifikacije prostora u gradovima. U Splitu su to gradski kotarevi, a u Zagrebu mjesni odbori¹⁶. Zato što je u obrađenim gradovima prostorna organizacija drugačija, osnovni kriterij odabiranja je bila približna sličnost u količini stanovništva te povijesni razvitak četvrti i njena blizina navedenim bitnim navijačkim prostorima. Zadnja vrsta analiziranog prostora se odnosi na *d) prilaz stadionu*. Prilaz stadionu određen je od centra grada prema stadionu na osnovu nekoliko glavnih prometnica koje do stadiona

¹⁶ U daljnjem tekstu koristi se i kratica „MO“.

vode i kojima se najčešće na stadion dolazi iz smjera centra grada. Dva grada obrađena u ovom istraživanju različita su po mnogim faktorima - poput broja stanovništva, političkoj i gospodarskoj važnosti i moći, položaju, kulturi, arhitekturi, povijesti, ali i mentalitetu svojeg stanovništva. Određenje i uspješnost usporedbe prostornih jedinica odabranih u ovom istraživanju uvelike će ovisiti i o tim specifičnostima.

4.2.1. Split

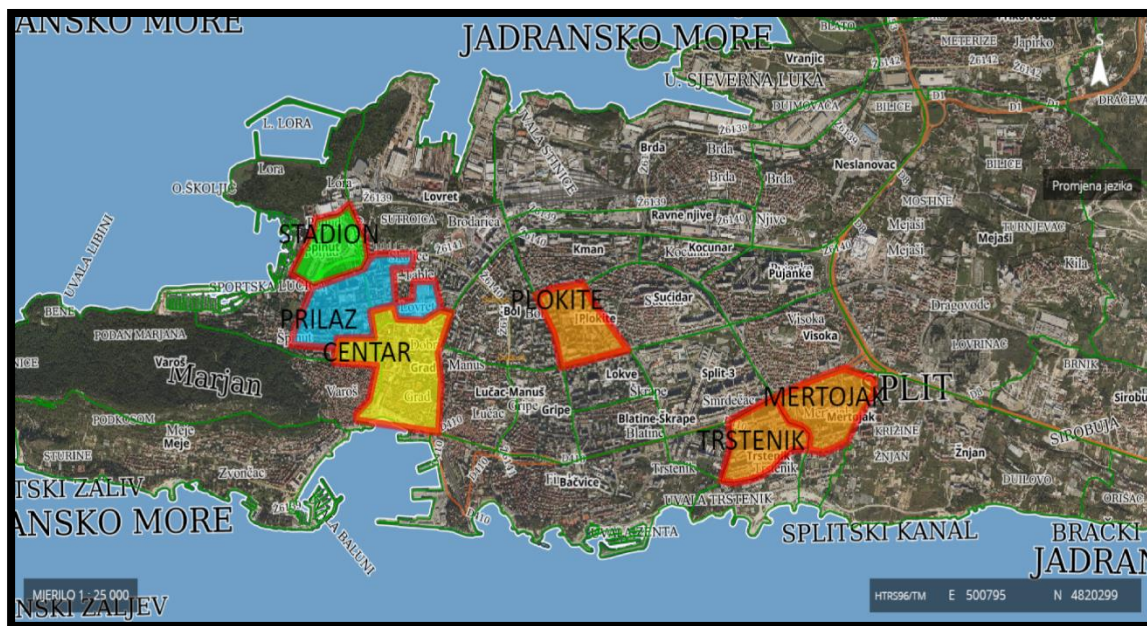
- a) *Stadion*. U Splitu su trenutno aktivne dvije navijačke skupine – Torcida Split i Crveni Anđeli. Međutim, zbog dominantnog izražavanja i označavanja Torcide Split na ulicama Splita, obrađuju se samo stadioni povezani s tom navijačkom skupinom. Prije gradnje Poljuda, Hajduk je igrao na Starom placu, gdje sad igra ragbi klub Nada. Stari plac je obrađen unutar područja *Centra*.¹⁷
- b) *Centar*. Centar Splita određen je službenom prostornom determinacijom samog Grada Splita po kojemu je jedan od kotareva i sam „grad“¹⁸. U tim zadanim granicama popisane su simboličke oznake u centru Splita. Ovoj prostornoj determinaciji dodan je jedan dio kotara Varoši koji se odnosi na okolicu starog Hajdukovog stadiona, odnosno Starog placa i Park Emanuela Vidovića.
- c) *Kotarevi*. U daljnjoj analizi upotrebljavane su službene prostorne jedinice, odnosno splitski kotarevi. Istraženi su tako, kotar Trstenik¹⁹ (predio Blatina),

¹⁷ Granice istraživnog područja stadiona Poljud: Kaštelanska ulica na istoku (uključujući samo jednu prikupljenu simboličku oznaku u stambenom bloku Kineski zid, koja je zbog činjenice da se na istraživanom području prodaju ulaznice za istočnu tribinu, ušla u kategoriju *Stadion*) ide do ulice Osmih mediteranskih igara na jugu, zapadu i sjeveru stadiona. Ulica Osmih mediteranskih igara nadovezuje se na Zrinsko-Frankopansku do križanja s Kaštelanskom ulicom.

¹⁸ Podaci o službenim granicama kotara Grad, dostupni su u cijelosti na službenim web-stranicama grada Splita URL: <http://www.split.hr/Default.aspx?sec=2284> (12. 12. 2018.). Nešto su drugačije postavljene granice istraživnog područja: Obalom Hrvatskog narodnog preporoda do Trga doktora Franje Tuđmana. Zatim, ulicom bana Josipa Jelačića i Matošića ulicom do Plinarske ulice, Plinarskom ulicom do prilaza Vladimira Nazora. Od prilaza Vladimira Nazora do ulice A.G. Matoša; Matoševom do Lovretske ulice; od Lovretske ulice do Gundulićeve ulice; zatim Gundulićevom do ulice Domovinskog rata. Od ulice Domovinskog rata i Livanjskom ulicom do Zagrebačke ulice; potom Zagrebačkom do poljane kneza Trpimira i do obale Lazareta koja zatvara krug spajanjem s obalom Hrvatskog narodnog preporoda.

¹⁹ Podaci o službenim granicama kotara Trstenik, dostupni su u cijelosti na službenim web-stranicama grada Splita. URL: <http://www.split.hr/Default.aspx?sec=1795> (12. 12. 2018.). Nešto su drugačije postavljene granice istraživnog područja: Bračkom ulicom s juga do puta Radoševca na zapadu. Potom putom Trstenika prema Poljičkoj cesti na sjeveru; Poljičkom do Velebitske ulice na istoku, koja zatvara krug s Bračkom ulicom.

Mertojak²⁰ i Plokite²¹. Specifikum ovih prostora je njihova izgradnja. Ako podijelimo modernu izgradnju Splita u nekoliko etapa te onom centralnom dijelu damo oznaku prve etape, druga etapa nesumnjivo bi bila izgradnja prvog kruga gradskih četvrti poput Plokita, koje se grade 60-ih godina prošlog stoljeća i koje odlikuju stambene zgrade niže katne strukture, a treća etapa izgradnja arhitektonskih, velebnih višekatnica 70-ih godina među kojima neboderi i zgrade u kvartovima poput Trstenika i Mertojaka.

Slika 1 Mapa istraživanih područja u gradu Splitu (izvor: Geoportal DGU)

- d) *Prilaz stadionu*. Simboličke oznake sakupljene su pri istraživanju prilaza stadionima. To sakupljanje obavljeno je prije svega u najfrekventnijim ulicama poput Zrnsko-Frankopanske ulice, dijela ulice Hrvatske ratne mornarice i Kaštelanske ulice. Obrađena je okolica stadiona što uključuje dijelove tri splitska kotara - Varoši, Spinuta i Lovreta. Osim navedenih, određeni kvartovi, koji ne odgovaraju službenoj prostornoj determinaciji

²⁰ Podaci o službenim franicama kotara Mertojak, dostupni su u cijelosti na službenim web-stranicama grada Splita. URL: <http://www.split.hr/Default.aspx?sec=395> (12. 12. 2018.). Nešto su drugačije postavljene granice istraživanih područja: Bračkom ulicom na jugu do Velebitske ulice na zapadu; potom Velebitskom ulicom do Poljičke ceste na sjeveru; Poljičkom cestom do Ostravske na istoku. Ostravskom do puta ispod Sv. Lovre koji zatvara krug s Bračkom ulicom.

²¹ Podaci o službenim franicama kotara Plokite, dostupni su u cijelosti na službenim web-stranicama grada Splita URL: <http://www.split.hr/Default.aspx?sec=2207> (12. 12. 2018.). Potpuno su identične granice istraživanih područja.

grada, ali postoje u navijačkim prostornim određenjima su kvart Park, koji podrazumijeva okolicu Parka Emanuela Vidovića te kvart Skalice²².

4.2.2. Zagreb

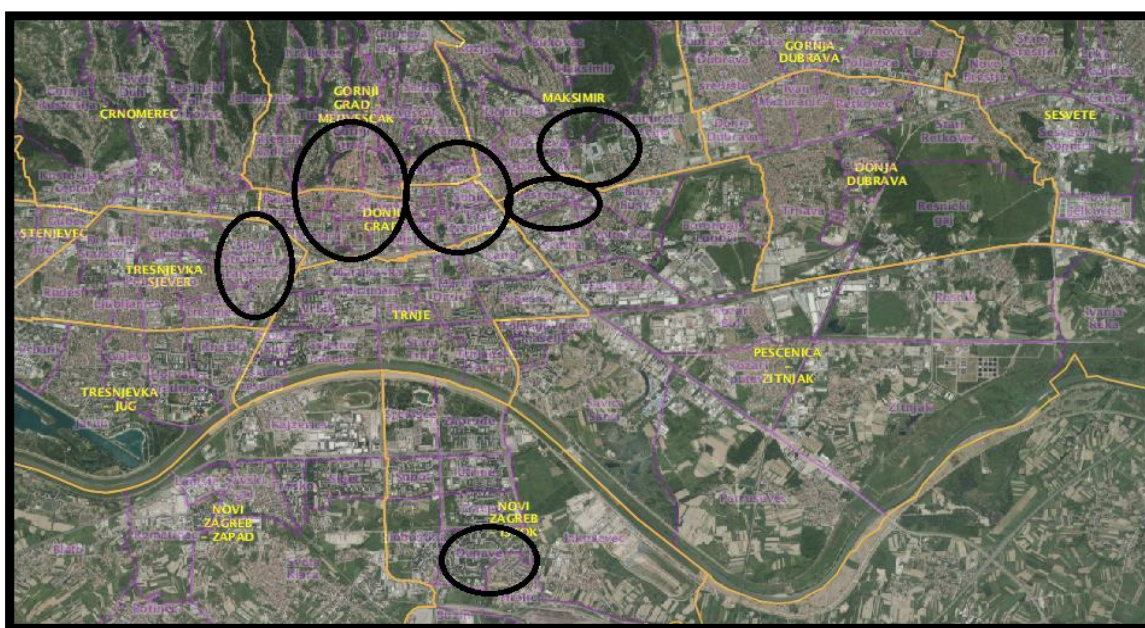
- a) *Stadioni.* U Zagrebu ima pregršt bitnih sportskih sadržaja. U ovom je radu obrađen samo dio koji je direktno povezan s navijačkim skupinama. Premda je i u Zagrebu prisutna istaknuta dominacija jedne skupine u simboličkom izražavanju (BBB), u analizu su uvršteni i prostori poput stadiona u Kranjčevićevoj ulici i prostor Doma Dražena Petrovića (područja u kojima su aktivne i druge domaće skupine), no oni su analizirani u sklopu drugih evidentiranih jedinica (evidentirani sadržaj potpao je pod MO S. S. Kranjčević). Zbog toga se ovdje, prije svega, referira na stadion Maksimir i njegovu okolicu, odnosno prostor u neposrednoj blizini stadiona poput dijela kvarta Ravnice i dijela MO Ružmarinka²³.
- b) *Centar.* Centar Zagreba višestruko je prostorno i demografski veći od splitskog centra. Osim toga, centar Zagreba nije jasno determiniran kao što je splitski centar u okviru kotarskog područnog određenja. Zbog toga se, u ovom radu, uzimaju kao jedinice analize mjesni odbori koji najviše odgovaraju navijačkom poimanju samog centra grada. To su u okviru gradske četvrti Donji grad: MO Cvjetni trg, MO Kralj Petar Svačić, MO August Šenoa, MO Knez Mislav, MO Petar Krešimir IV, MO Zrinjevac, MO Hrvatski narodni vladari, a u okviru gradske četvrti Gornji grad: MO August Cesarec, MO Gornji grad i dio MO Ribnjak²⁴.

²² Nešto su drugačije, od službenih, postavljene granice istraživanog područja: Prilazom Vladimira Nazora do križanja s Mandalinskim putem; potom Mandalinskim putem do Kaštelanske ulice i do ulice Hrvatske ratne mornarice. Ulicom Hrvatske ratne mornarice do Starčevićeve ulice koja se nadovezuje na Lovretsku ulicu. Lovretskom ulicom do Zrinsko-Frankopanske koja zatvara krug spajanjem na ulicu A.G. Matoša i prilaz Vladimira Nazora.

²³ Kvartovi u okolini stadiona, nisu istraživani u okvirima svojih službenih granica već u okviru navijačkog percipiranja granica kvartova koji su u okolini stadiona. Tako predio grada koji se naziva Ravnice spada pod MO Maksimirska naselja, ali zbog svoje važnosti za navijačko označavanje krupan dio tog MO ne pripada samim Ravnicama nego stadionu Maksimir. Istraživano područje se odnosi na: Harambašićevu ulicu na zapadu do križanja sa Zvonimirovom ulicom. Zvonimirovom ulicom pa Budakovom ulicom do križanja s Branimirovom. Potom Branimirovom ulicom do Kuraltove ulice na Ravnicama, potom Kurltovom do Hondlove i Hondlovom do Maksimirske na sjeveru. Maksimirskom do križanja s Harambašićevom koja zatvara krug.

²⁴ Prostorna graničenja u gradskoj četvrti Gornji grad uglavnom odgovaraju granicama navedenih MO, međutim MO Gornji grad, za potrebe ovog rada, istraživan je do Ilirskog trga. Istraživano područje omeđuju: Savska ulica od nadvožnjaka za vlakove kod Studentskog centra do Frankopanske ulice. Tada

- c) *Četvrti i mjesni odbori.* S obzirom na veličinu zagrebačkih četvrti koje se ne mogu niti prostorno niti demografski uskladiti sa splitskim okruzima, u zagrebačkim četvrtima odabrani su pojedini mjesni odbori koji bi brojem stanovništva djelomično odgovarali odabranim splitskim kotarima. U granicama gradske četvrti Trešnjevka sjever obrađen je kompletan prostor MO S.S. Kranjčević. Njemu su priključeni određeni dijelovi MO Antun Mihanović i MO Samoborček²⁵ koji bi po navijačkoj percepciji prostora nedvojbeno ulazili u analizu. U četvrti Novi Zagreb-Istok, obrađen je MO Dugave, a u gradskoj četvrti Peščenica-Žitnjak, MO Peščenica²⁶.

Slika 2 Mapa istraživanih područja u gradu Zagrebu (izvor: Geoportal zagrebačke infrastrukture prostornih podataka)

- d) *Prilaz stadionu.* Pri kategoriji prilaza stadionu (Maksimir), odabrana su četiri glavna puta (i njihova okolica) koja vode iz smjera centra grada prema Maksimiru, a to su put Branimirovom ulicom, put Zvonimirovom ulicom, put Martićevom ulicom i put Vlaškom, odnosno, Maksimirskom ulicom. U

Dežmanovim prolazom do Dubravkinog puta na zapadu koji se spaja na Ilirski trg na sjeveru. Od Ilirskog trga Jurjevskom do Mlinarske ceste, potom Kožarskim stubama na Medvedgradsku ulicu, potom na Novu ves do križanja sa Zvonarničkom ulicom. Zvonarničkom ulicom do Ribnjaka na istoku. Ribnjak ulicom do Draškovićeve i Draškovićeve do Branimirove na jugu. Potom prugom do Studentskog centra.

²⁵ Granice kvarta Trešnjevka sjever određene su sljedećim ulicama: Savskom cestom do križanja s Vukovarskom, potom Vukovarskom do križanja s Krapinskom, Krapinskom do puteljka u parku Pravednika među narodima koji vodi do Nove ceste. Potom Novom cestom na ulicu Božidara Adžije i Adžijinom do Brozove ulice koja se Tratinskom ulicom spaja sa Savskom.

²⁶ Istraživana područja MO Peščenica i MO Dugave odgovaraju službenim granicama MO u potpunosti.

tim pravcima obrađeni su prostori koji spadaju u službeno determinirane područne jedinice pojedinih mjesnih odbora²⁷.

Svrha obrade i prikaza prostornog rasporeda simboličkih oznaka je, primarno, pokazivanje gustoće pojavnosti tih oznaka u istraživanom prostoru i njihova interpretacija s obzirom na druge važne društvene ustanove i posjećena mjesta²⁸ na tim lokalitetima. Bitna je i usporedba lokaliteta odnosno četvrti (kotara i mjesnih odbora) u gradu Zagrebu i Splitu te usporedba Zagreba i Splita s obzirom na gustoću i prostorni razmještaj simboličkih oznaka. Za određenje lokaliteta u Zagrebu i Splitu upotrijebljena je aplikacija „Google karte“ po kojoj se izrađivao prostorni razmještaj pojedinih oznaka.

U ovom radu odabrana su tri od šest istraživanih područja po svakom gradu. To su, kod Zagreba: *Centar grada*, *Stadion Maksimir* te kvart *Dugave*, a kod Splita: *Centar grada*, *Stadion Poljud* i kvart *Mertojak*. *Dugave* i *Mertojak* su kvartovi odabrani zbog svoje izrazite lokalne organiziranosti u navijačkim aktivnostima. Osim toga prate ih urbanističko-sociodemografske karakteristike koje omogućuju usporedbu²⁹.

4.3. Simboličko označavanje: tipologije

Simboličko označavanje navijačkih skupina moguće je istraživati pomoću nekoliko tipologija koje služe jednostavnijem razumijevanju sadržaja simboličkih oznaka. Radi se o različitim vrstama *forme simboličkih oznaka* i *stila simboličkih oznaka*. Zatim, o različitim *akterima teritorijalnog označavanja* i *stila simboličkih oznaka* i vrstama

²⁷ Točnije radi se o sljedećim Mjesnim odborima: MO Antun Bauer, MO Pavao Šubić, MO Matko Laginja, MO Kralj Zvonimir, MO Eugen Kvaternik, zapadni dio MO Ružmarinka. Granice istraživanog područja zatvaraju sljedeće ulice: Draškovićeva ulica na zapadu do križanja s Vlaškom na sjeveru. Potom Vlaškom do Maksimirske i sve do križanja s Harambašićevom ulicom, potom Harambašićevom do Zvonimirove, Zvonimirovom do Heinzlove, Heinzlovom do Branimirove i Branimirovom do Draškovićeve na jugu.

²⁸ Misli se na društvene ustanove poput vrtića, škola, mjesnih zajednica, muzeja te posjećenijih mjesta poput igrališta, parkova, trgova, perivoja, prometnica i dr.

²⁹ Mendušić, S. (29. 3. 2018.) Prije 50 godina izgrađen je Split 3, možda najbolji kvart u zemlji. Što nam znači danas? URL: <https://www.telegram.hr/kultura/prije-50-godina-izgraden-je-split-3-mozda-najbolji-kvart-u-zemlji-sto-nam-znaci-danas/#> (22. 12. 2018.); Balijski, P. (5. 7. 2017.) Kako sam prije 40 godina projektirao Dugave. URL: <https://www.vecernji.hr/zagreb/kako-sam-prije-40-godina-projektirao-dugave-1174527> (22. 12. 2018.)

značenja koja nose simboličke oznake. Osim navedenih tipologija, simboličke oznake moguće je podijeliti i s obzirom na period vremena u kojem nastaju, no o tome će biti više rečeno u sljedećem poglavlju.

1) Forma simboličkih oznaka

U svoju studiju o grafitima iz 1991., Lalić, Leburic i Bulat uvrstili su nekoliko vrsta prezentiranja *grafitnih izraza*. Te vrste podijelili su na kategorije s obzirom na *grafitnu formu*³⁰:

- a) simbolička forma;
- b) slikovna forma;
- c) tekstualna forma;
- d) simboličko-slikovna forma;
- e) simboličko-slikovno-tekstualna forma;
- f) simboličko-tekstualna forma;
- g) slikovito-tekstualna forma.

2) Stil simboličkih oznaka

Pojedine vrste simboličkih oznaka imaju različiti dijapazon poruka koje šalju s obzirom na njihovu strukturu. Tako poruka može biti upućena na način jedne od sedam grafitnih kategorija koje postavljaju Lalić et al. (1991) s obzirom na formu, ali njezino značenje ovisi i o njezinom stilu i publici koja ju čita. Premda je razlikovanje stilova u subkulturi grafitera prisutno već godinama, u znanosti to razlikovanje stilova nije zabilježeno. Camille Lannert (2015) u svojem istraživanju *grafiterske subkulture* pronalazi četiri različita stila izrade: *Ulična umjetnost/murali*³¹ (odnosi se na društveno prihvaćene vrste izrade simboličkih oznaka, umjetnik se ne potpisuje karakteristično za subkulturu); *grafiti uličnih bandi* (identitet autora „uranja“ u grupni identitet, karakteriziraju ga posebna boja, simboli i poruke preko kojih se komunicira s drugim

³⁰ U originalnom istraživanju korištene su tri bazne forme: Simbolička, slikovna i tekstualna da bi se potom, tokom analize empirijske građe, konstruirale i tzv. kombinirane vrste forme grafitnih izraza: simboličko-slikovno-tekstualna, simboličko tekstualna i slikovito-tekstualna.

³¹ Nazivi u originalu: Graffiti art; Street art; Immediate graffiti; Gang Graffiti

pripadnicima ili protivnicima); *neposredni grafiti* (ovo je vrsta u kojoj se izrada odvija uglavnom spontano, u trenutku, bez forme i, uglavnom, bez posebne svrhe); *grafiti* (podrazumijevaju pravila, estetiku, poruku i označuju subkulturni identitet pojedinca uključenog u subkulturu te način komunikacije između samih grafitera). Ove četiri vrste koje navodi Lannert, najbliže su klasifikaciji koja se koristi u ovom radu, ali se odnose i na značenje pojedinih stilova u *grafiterskoj subkulturi*. Zbog toga što se ovdje ne problematizira ta subkultura potrebno je ustanoviti nove, za ovo istraživanje, kompaktnije kategorije. Hijerarhija stila se temelji na stupnju složenosti grafitnog izraza (odnosno broju različitih stilova koji se javljaju unutar jedne evidentirane oznake), težinu izvedbe stilova (vremenska komponenta i opasnost ilegalnih radnji) i grafitnim formama koje postavljaju Lalić, Leburić i Bulat (1991). Analizirani su tako da je prisutnost generički općenitijeg stila eliminirao hijerarhijski jednostavnije stilove³². Zato se *stilovi simboličkih oznaka* ovdje navode u hijerarhijskom redoslijedu:

- a) *Murali* su složeni stil simboličkih oznaka koji se najčešće sastoji od slikovne poruke visoke kvalitete te zauzima veće prostorne površine (poput bočnih zidova zgrade). Oni su umjetnički izričaji, te su često legalni i proizvedeni u dogovoru s lokalnim vlastima i građanima ili čak komercijalni (reklamni murali). *Murali* se najčešće nazivaju i uličnom umjetnosti.
- b) *Grafiti* su stil oznaka kojima grafiteri, na specifičan način i specifičnim stilom, ukrašavaju svoj „potpis“ ili „potpis“ neke druge vrste koji je značenjski vezan za označivača. U kontekstu ovog istraživanja radi se o složenim, višebojnim i višeslojnim potpisima navijačkih skupina koji mogu sadržavati oznaku same grupe, oznake objekta navijanja i druge identitetski bitne oznake za navijačke skupine ili grupe, podgrupe i podružnice. Grafiti mogu biti legalni ali najčešće su ilegalni. Grafiti se crtaju posebnim grafiterskim stilom koji se najčešće sastoji od zaobljeno oblikovanih slova i znakova koji slijede estetiku i pravila subkulture samih grafitera.
- c) *Šablonski grafiti* su stilovi koji se sastoje od unaprijed napravljene siluete određenog sadržaja preko koje se on nekim bojom nanosi na površinu tako da naglašava kontrast (Philipps; Richter, 2012). Sadržaj može biti slikovni, simbolički i tekstualni. Specifičnost je u vremenu za pripremu. Opasnost od sankcija koje se

³² Primjerice, ukoliko postoji mural u kojem je prisutna tekstualna poruka, grafit i šablona, taj sadržaj se određivao kao mural.. Detaljniji prikaz hijerarhije grafitnih stilova dostupan je u poglavlju [3.2.1.](#)

mogu aplicirati zbog „šaranja“ površina je velika kada se nastoji tajnovito izraditi kompliciraniji sadržaj. Zbog toga se šablonu može učiniti prije i rabi je relativno jednostavno na brz i efikasan način. Drugi bitan razlog korištenja šablone je sam sadržaj, koji je najčešće kompliciran. Na ovaj način se, u kratko vrijeme, izrađuje kompliciran i značenjem prepun sadržaj manjeg formata.

- d) *Šablone* su jednostavan stil simboličkih oznaka koji se razlikuje manjom složenošću forme od šablonskog grafita. Dok je šablonski nanos „glavnog motiva“ oznake jednak, razlikuju se vrijeme izrade, podloga koju se izabire za izradu te obrađivanje površine prije samog nanosa šablone. Kod *šablonskih grafita* riječ je o nanosima podloge, najčešće farbanjem, dok istog kod izrade *šablona* nema.
- e) *Tekstualne poruke* su stil simboličkog označavanja kojim, koristeći se tekстом na nekom jeziku, grafiter kreira poruku s određenim značenjem za publiku koja ju čita. U ovom istraživačkom radu tekstualne poruke odnose se na sadržaj kojim pripadnici navijačkih skupina poručuju nešto svojim članovima, drugim navijačkim skupinama, ostalim protivnicima i publici općenito.
- f) *Tag-ovi* su vrlo čest stil oznaka koji se pojavljuje, uglavnom, na gradskim površinama. Sastoji se od stiliziranog imena grafitera kojim grafiter objavljuje publici da je bio na nekom mjestu. Takav akter teritorijalnog označavanja mjesta, u ovom specifičnom slučaju, gdje se prakse *tagiranja* prelijevaju na drugu, navijačku subkulturu, ne potpisuje svoj „izmišljeni“ nadimak već oznaku identiteta navijačke skupine, podgrupe, nogometnog kluba ili grada kojeg smatraju svojim domom.

3) Akteri teritorijalnog označavanja simbolima

Aktera teritorijalnog označavanja simbolima veoma je teško točno odrediti. Potrebno je imati pouzdane uvide u skoro sve faze izrade simboličke oznake. Zbog toga se treba voditi onim uvidima, koje istraživač posjeduje s obzirom na etnološku metodu prikupljanja podataka, s obzirom na prepoznavanje vrste i stila označavanja i dubine značenja sadržaja, s obzirom na određenje vremenskog porijekla simboličke oznake i s obzirom na njezin prostorni raspored³³. Zato što je u fokusu ovog rada

³³ Za neke grafite jasno stoji potpis autora, za druge je pak razvidno tvrditi da su napravljeni od strane grupe učenika koji pohađaju obližnju školu jer se sadržajno može iščitati mnoštvo različitih izraza u grafitiranju (poput grafita s DJ-em, natpisom „Wu-Tang Clan“ i natpisom „Bad Blue Boys“ na istom mjestu, izrađeno jednakim sprejom).

navijačko označavanje i „svojtanje“ teritorija, klasifikacija aktera teritorijalnog označavanja simbolima je ograničena na nekoliko kategorija unutar „navijačkog nadmetanja“, a ne ide za daljnjom i detaljnom klasifikacijom svakog određenog tvorca simboličke oznake. Unutar navijačkih skupina, ipak se pronalaze kohorte aktera teritorijalnog označavanja, koje su raspoređene s obzirom na sadržaj simboličkih oznaka³⁴. Svi sakupljeni materijali odgovaraju generičko najširim osnovama koje su postavljene kao klase³⁵. Klasifikacija aktera teritorijalnog označavanja, u najširem smislu, podrazumijeva:

- a) *Domaća navijačka skupina* – određuje se s obzirom na grad u kojem djeluje i kojoj skupini pripada. Primjerice Torcidi će domaći teren biti grad Split pa će se i Torcidu Zagreb gledati kao gostujuću grupu prilikom označavanja Zagreba. Unutar ove kategorije postoje različite instance: 1) *Kolektiv* - kada je iz simboličke oznake jasno da se radi o navijaču ili navijačima pripadnicima navijačke skupine; 2) *Podgrupa* – kada je iz simboličke oznake jasno da se radi o označavanju koje vrši podgrupa; 3) *Pojedinac* – kada je iz simboličke oznake jasno da se radi o označavanju pojedinaca (obično upisano ime ili nadimak) koji pripadaju skupini. Prilikom zaključivanja o pripadnosti pojedinoj kohorti ove kategorije, vodilo se računa o određivanju aktera teritorijalnog označavanja sa što većom sigurnosti. Ukoliko je simboličkoj oznaci bila prisutna simbolika podgrupe ili pojedinca ili je o izradi postojalo prethodno znanje istraživača, tada se smještala u niže kategorije od kolektiva, u suprotnom je potpadala pod tu kategoriju ukoliko je na bilo koji način prisutan simbol ili neki drugi sadržaj koji upućuje na navijačku skupinu.
- b) *Strana navijačka skupina* – kod strane navijačke skupine, one koja označava prisutnost na teritoriju koji se percipira kao tuđi (npr. BBB na području Splita), također su uspostavljene kohorte (*kolektiv, podgrupa, pojedinac*), no njihove kohorte nisu posebno mjerene u finalnim evidencijama, nego se uzimalo da poruke upisuje *kolektiv*, odnosno navijačka skupina.

³⁴ Primjerice, „NST“ su inicijali podgrupe Torcide Split koja se zove „Nesvrstani Split“.

³⁵ Svaki evidentiran natpis sadržaja poput „Hajduk“ ili „Dinamo“ povezan je s označiteljem kao navijačkom skupinom ukoliko nije postojao jasan dokaz da isti nije proizveden od strane navijača. Čak i „školski“ *grafitni izrazi* u kojima se nalazi mnoštvo različitih značenja, svrstani su pod određene „navijačke“ kategorije. Teško je tvrditi da već „osnovnoškolci“ i „srednjoškolci“ pripadaju navijačkoj skupini, međutim, još je teže utvrditi da joj ne pripadaju. Ovu misao dugujemo jednom aktivnom navijaču koji je ovaj problem opisao na navijačkom forumu (forumski nadimak „Amsterdam“) sljedećom rečenicom: „Teško je reć' ko' je kada ispao veći frajer. Skupina engleskih huligana ili riječki srednjoškolci iz neke pomorske škole...“ (izvor: <http://www.hrhb.info/forumdisplay.php?f=8>)

- c) *Više navijačkih skupina odjednom* – slučaj kada nekoliko navijačkih skupina, radi navijačkog prijateljstva ili neke druge prilike, zajednički označava (primjerice BBB i Torcida krajem 80-ih ili Gate 13 i BBB danas).
- d) *Autori povezani sa subkulturnim stilom* – kada je autor blizak navijačkoj tematici ili široj subkulturnoj tematici, ali ne postoji način kojim bi se sa sigurnošću utvrdilo kojoj skupini pripada (npr. oznake „A.C.A.B.“; „ultras“ i drugo)
- e) *Nepoznati autor* – u ovu kategoriju potpada sav sadržaj čije aktere nije bilo moguće odrediti.

4) Značenja simboličkih oznaka

Analitička matrica je postavljena prije kretanja na teren, da bi nakon prvog prikupljanja materijala, koje se odvijalo na području MO Dugave i služilo kao testno prikupljanje, došlo do preinake analitičke matrice u koju je tada uključeno nekoliko detaljnije obrađenih klasa značenja sadržaja i drugačija osnova po kojoj se vršio raspored u *stilove simboličkih oznaka*. Značenje sadržaja raspoređeno je u nekoliko klasa, stilova simboličkih oznaka i forme *grafitnih izraza* koje postavljaju Lalić, Leburić i Bulat (1991). Zbog toga što imamo dva oblika kategoriziranja simboličkih oznaka s obzirom na njihov *stil* i s obzirom na njihovu *formu*, klase značenja sadržaja prikazane su u svojoj relaciji s jednom i drugom kategorizacijom. Sadržaj i značenje simboličke oznake određeno je u 6 kategorija koje su komplementarne, a najčešće se pojavljuju zajedno. U želji za boljom sistematizacijom, a s obzirom na općenitost poruke u navijačkoj subkulturi koju označavaju, i one su hijerarhijski postavljene (od jednostavnije prema složenijoj):

- a) **amblemско značenje** – značenja sadržaja koji samo ukazuju na prisutnost na „domaćem teritoriju“ poput znaka „d“ ili „bbb“. Obično se radi o *tagovima* koji su najbrži oblik grafiterskog obilježavanja prostora.
- b) **hibridna značenja** – značenja koja se ne odnose na jednu od pet navedenih kategorija (npr. povezanost s drugim subkulturnim stilovima ili grupna prepucavanja koja se odvijaju unutar jedne skupine i dr.). Najčešće se javljaju u tekstualnim porukama ili *tagovima*.
- c) **političko-aktivistička značenja** – značenje sadržaja koji se odnose na bunt prema strukturama (upravama klubova, političkim strankama, moćnim pojedincima iz javnog života, institucijama države i dr.) ili regrutaciju pripadnika ili zajednice u

cjelini (pozivi na prosvjed i sl.). Obično se radi o tekstualnim porukama, šablonama ili simboličkim *tagovima*.

- d) značenje „osvajanja“ teritorija** - značenje sadržaja koji se u svojstvu provokacije ili amblema javljaju na „tuđem teritoriju“. U ovo ulaze sve vrste simboličkih oznaka koje se nalaze na „neprijateljskom teritoriju“.
- e) značenje „obrane“ teritorija** – značenje sadržaja koji se u svojstvu upozorenja ili verbalnog nasilja prema „autsajderu“ javljaju na domaćem teritoriju. Obično se radi o tekstualnim porukama.
- f) integrirajuće značenje** – značenje sadržaja koji predstavljaju simboli klupskog, nacionalnog, grupnog ili regionalnog identiteta. Obično se radi o složenijim simboličkim oznakama poput tekstualnih poruka, šablonskih grafita, grafita i murala.

4.4. Navijačke skupine i simboličko označavanje teritorija

Prilikom istraživanja koje se vodilo kako bi se istražile simboličke označivačke prakse navijačkih skupina i njihova značenja, uzete su dvije najmasovnije navijačke skupine na teritoriju Republike Hrvatske koje tvore temelj istraživanja ovog rada. Odnose se na *Bad Blue Boys Zagreb*, navijačku skupinu NK Dinama i *Torcidu Split*, navijačku skupinu HNK Hajduka. Njihovo označavanje praćeno je u dva grada, Splitu i Zagrebu te u određenim prostorima koji su postavljeni kao primjeri označivačkih praksi. Međutim, tokom istraživanja, pronađeno je dosta materijala drugih navijačkih skupina koje djeluju u navedenim gradovima. To su, prije svega, *White Angels Zagreb*, navijačka skupina NK Zagreba, odnosno Zagreba 041³⁶; potom *Smogovci*, navijačka skupina KK Cibone; te *Crveni Đavoli*, navijačka skupina RNK Splita. Navedene tri skupine ne obuhvaćaju velike navijačke baze, ali se, u određenim istraživanim područjima, može govoriti o njihovoj izrazitoj vizualnoj prisutnosti. Uz navedene skupine valja spomenuti i navijače Dinama, bivše *Bad Blue Boys-e*, koji su, u proteklih nekoliko godina, bili u direktnom sukobu s matičnim *Bad Blue Boysima* pa su formirali i vlastiti identitet, različit od ostatka *Bad Blue Boys* skupine i drugačijim sadržajem označavali prostore. Ove „manje“ navijačke

³⁶ *White Angels* su do 2015. godine pratili NK Zagreb. No napustili su sjenu svog nekadašnjeg kluba te se odlučili na praćenje novo organiziranog NK „Zagreb 041“ (službena web-stranica Zagreb 041: <http://www.nkzagreb041.hr/o-nama-who-we-are/o-nama-who-we-are> (28.10.2018.))

skupine, kao i one čiji „domaći teren“ nije istraživani u ovom radu, ali su bile prisutne u označavanju koje se odvijalo na njihovim putovanjima³⁷ u dva istraživana grada, uključene su u rad, no nisu posebno istraživane. „Život“ navijačke skupine, njezina povijest i iz nje proizašlo znakovlje i simboli, koji se koriste prilikom naglašavanja „navijačkog“ identiteta, odrednice su sadržaja čije se značenje ovim istraživanjem probava odrediti. Zato je ključno evidentirati istraživane skupine:

- a) Navijačka skupina *Torcida Split*, osnovana je 28. 10. 1950. godine u Zagrebu zbog nekolicine dalmatinskih studenata među kojima Ante Dorić, Vjekoslav Žuvela i Ante Ivanišević. Često se uzima da je Torcida prva organizirana navijačka skupina u Europi. Međutim ovakav oblik organiziranog djelovanja brzo je upao u oko vlastima pa je Torcida zabranjena. Novi oblik navijačkog organiziranog djelovanja javlja se krajem 70-ih godina pod imenom Nesvrstani. U 80-ima se Torcida ponovno pojavljuje kao navijačka skupina Hajduka. Tada se pojavljuju i prvi grafiti Torcide i to nacionalnog naboja poput: „Sretan Božić braćo Hrvati“. Kada 90-ih dolazi do rata, Torcida aktivno sudjeluje u istom, a u novu društvenu stvarnost ulazi s izraženim rivalstvom prema Zagrebu, odnosno navijačkoj skupini Bad Blue Boys. Rivalstvo koje je službeno počelo sukobom kod Kineskog zida (blok zgrada koji se nalazi preko puta Poljudskog stadiona) i teškim ozljeđivanjem pripadnika Bad Blue Boys-a Marijana Šimića. Nakon „neorganiziranih 90-ih“, Torcida se počinje ozbiljnije pripremati početkom 2000-ih. Sredinom tog pa sve do sredine novog desetljeća vodi se borba za „čist“ Hajduk protiv političkih i tržišnih moćnika iz regije i protiv vodstva Hrvatskog nogometnog saveza. U bitku protiv HNS-a, Torcida ulazi zajedno s drugim navijačkim skupinama, a taj sukob još traje. 2011. Hajduk je proslavio svoj stoti rođendan, pa je za tu priliku Torcida organizirala brojna crtanja grafita u Splitu i okolici. Ta „kampanja“ inicirana pozivom „Svaki portun, svaki zid, svaka kuća, svaka kala...“ proizvela je veliki broj novih grafita i murala.
- b) Navijački pokret u Zagrebu polako je organiziran tokom 80-ih godina prošlog stoljeća, a kulminaciju je postigao dobivanjem imena *Bad Blue Boys* 1986. godine. Mentalitet skupine puno duguje engleskom huliganskom stilu ukomponiranom s talijanskim „ultras“ utjecajem na tribinama. U mnogo sukoba, uglavnom sa srpskim navijačkim skupinama, Bad Blue Boys-i grade imidž u navijačkom svijetu

³⁷ Navijačka putovanja se u slengu navijačkih skupina zovu „gostovanja“

bivše države, a početkom 90-ih i šire (zbog kvalifikacije Dinama u europska natjecanja). 13.05.1990. na utakmici sa Zvezdom iz Beograda, navijači Dinama sudjeluju u najvećim neredima koji su se do tad dogodili u regiji. A potom se, 90-ih, zajedno s pripadnicima drugih navijačkih skupina, aktivno uključuju u Domovinski rat. 90-te su ujedno i najorganiziranije razdoblje Bad Blue Boys-a kao navijačke skupine u kojem, u nekoliko desetaka sukoba u zemlji i vani, postaju poznati. To su godine u kojima se najčešće sukobljavaju s Torcidom iz Splita i policijom, koja vođena naredbama državnog vrha vrši represiju nad skupinom zbog njenog aktivizma u borbi za ime „Dinamo“³⁸. Doživjevši povratak imena 14.02.2000. Bad Blue Boysi rade na omasovljenju svoje navijačke baze. To se događa tokom 2000-ih godina kada se imidž ove skupine širi na brojnim europskim gostovanjima. Sredinom 2000-ih Bad Blue Boysi su najaktivniji što se tiče grafitiranja svojih sadržaja, ponajviše zbog toga što ih tada ima najviše. 2010. Bad Blue Boysi ozbiljno ulaze u borbu za demokratski Dinamo i protiv uprave kluba na čelu sa Zdravkom Mamićem i njegovim bratom Zoranom Mamićem. Ta se borba ogledala i u uređenju gradskih zidova u tom tonu. O grafitiranju s Mamićem u glavnoj ulozi napravljena je i izložba³⁹.

Navijačke skupine se tijekom godina mijenjaju u skladu sa širim društvenim zbivanjima i pod njihovim utjecajem. Promjene mogu biti inicirane i same, unutar kontingenta navijačke skupine. Zato je vrlo važno odrediti vremenske faze označavanja kod navijačkih skupina. Neke faze su određene specifičnim sadržajem koji jasno dokazuje da je riječ o posebnom vremenskom periodu kada je sadržaj nastajao. Samo *sadržaj* je ujedno i glavni te generički najširi kriterij određenja faza označavanja. Drugi kriterij je dominantni *stil* simboličkog označavanja specifičan za pojedinu fazu. Treći kriterij je *stanje*⁴⁰ oznake koja je evidentirana. Kod svake navijačke skupine, ukoliko postoji bitna razlika u izričaju, određuju se klase s obzirom na vremenski interval u kojem je određeni tip oznake bio dominantan. Premda postoji veliki raskorak između nastanka jedne i druge navijačke skupine, navijačke scene i subkultura, društvena zbivanja u kojima obje djeluju i istodobna pojava simboličkog označavanja uvelike su određivale stupanj razvoja jedne

³⁸ Predsjednik Franjo Tuđman direktivama je promijenio ime Dinamu, prvo u Hašk Građanski, a onda u Croatia.

³⁹ I.Č. (9. 5. 2017.) *Kako je Zdravko Mamić postao opće mjesto od periferije do centra*. URL: (<https://www.tportal.hr/kultura/clanak/anti-mamic-grafiti-tema-su-nove-foto-izlozbe-u-galeriji-greta-20170509>) (15. 11. 2018.)

⁴⁰ Stanje grafitnog izraza odnosi se na, primjerice, starost nanosa boje (spreja ili farbe) na zidu.

i druge navijačke skupine pa im zato postavljamo jednake vremenske kategorije: *1980-te; 1990-te; 2000-te; 2010-te.*

5. Prikaz i interpretacija rezultata istraživanja

Istraživanje je trajalo **od kolovoza do prosinca 2018.** godine. Prvo prikupljanje se odvijalo od sredine kolovoza do sredine studenog 2018., a provjera je trajala od sredine studenog do sredine prosinca 2018. godine. Prilikom prvog prikupljanja sakupljeno je **885** simboličkih oznaka, a prilikom provjere je sakupljeno još **24** simboličke oznake. Neke oznake su u međuvremenu nestale s lokacija na kojima su prikupljene (radi se o svega **2** oznake). Ukupan broj sakupljenih simboličkih oznaka iznosi **909** (u taj broj su ubrojene 2 oznake koje su nestale). Ovakva „mala“ razlika u prvom i drugom prikupljanju je rezultat kratkog vremenskog roka u kojem je istraživanje provedeno. Nesumnjivo je da bi razlika bila puno veća da je i istraživanje trajalo dulje. Svaka prikupljena simbolička oznaka evidentirana je i opisana na način da je zabilježena približna ili točna lokacija prikupljanja, zapisana forma, stil (ukoliko je oznaka bila zabilježena u nekoliko stilova, uzimao se onaj koji je hijerarhijski najbolje pozicioniran), akter-označitelj, detaljno opisana struktura sadržaja i objašnjeno njezino značenje za navijačku subkulturu. Zabilježen je i detaljan opis prikupljanja materijala te iskustva s terena, ukoliko ih je bilo⁴¹.

5.1. Raspored oznaka: primjeri stilova označavanja

Istraživanjem je sakupljeno 909 simboličkih oznaka (vidi tablicu 1). Od njih, najviše *tagova* (500), zatim tekstualnih poruka (179), grafita (72), šablonskih grafita (66), šablona (57) i murala (35). Najveći broj *tagova* i tekstualnih poruka u oba grada je razumljiv zbog lake i brze izvedivosti tih stilova (slika 3 i 4). U Splitu je razmjerno prisutno znatno više složenijih stilova, poput grafita i murala, nego u Zagrebu, gdje je, od složenijih stilova, veći broj šablonskih grafita i šablona. U Zagrebu je sakupljeno 649

⁴¹Uvid u način evidentiranja sakupljenih oznaka dostupan je u [prikazu evidentiranih obrazaca](#).

simboličkih oznaka, a u Splitu ukupno 260 simboličkih oznaka. Najviše oznaka je sakupljeno na području zagrebačkog centra (147), a najmanje na području stadiona Poljud (19). Potrebno je imati na umu i istraženi prostor Zagreba (ukupno 6,373 km²) i Splita (ukupno 1,842 km²) koji je površinom bitno različit..

Tablica 1. Rezultati s obzirom na stil oznaka i prostor označavanja

Prostorni razmještaj	Murali	Grafiti	Šablonski Grafiti	Šablone	Tekstualne poruke	Tagovi	UKUPNO
SPLIT	24	44	22	4	54	112	260
Centar	3	4	4	X	7	13	31
Poljud	2	3	6	X	2	6	19
Prilaz Poljudu	3	6	2	1	7	22	41
Plokite	5	6	1	1	5	15	33
Trstenik	4	10	4	X	13	26	57
Mertojak	7	15	5	2	20	30	79
ZAGREB	11	28	44	53	125	388	649
Centar	X	4	X	12	28	102	146
Maksimir	2	6	5	17	29	68	127
Prilaz Maksimiru	3	4	1	9	21	82	120
Dugave	1	3	7	X	9	41	61
Peščenica	X	2	4	5	18	46	75
Trešnjevka Sj.	5	9	27	10	20	49	120
UKUPNO:	35	72	66	57	179	500	909

Forma simboličkih oznaka je najviše zastupljena u simboličko-tekstualnom obliku (ukupno 490), potom u tekstualnom obliku (204) pa simboličko-slikovno-tekstualnom obliku (159). Te tri forme su puno zastupljenije nego ostale: slikovno-tekstualna (20), simboličko-slikovna (20), slikovna (8) i simbolička (8). Složenije vrste stilova posjeduju i složenije forme (primjerice mural i grafit uvijek imaju kombiniranu simboličko-slikovno-tekstualnu formu). Murali se pojavljuju na javnim površinama koje su dostupne velikom broju građana (poput školskih igrališta i kvartovskih središta) ili na mjestima koja navijači smatraju svojim (poput ulaza na navijačke tribine kao na slici 5, parkova koji su okupljališta navijača ili službenih prostorija navijačkih udruga). Grafiti se, kao drugi najsloženiji stil, pojavljuju na sličnim mjestima, ali puno češće jer im je izrada nešto lakša te ne zahtijeva toliko vremena koliko izrada murala. Osim toga, često se za izradu grafita ne traži dozvola pa on zaista i je najbliži navijačkim ritualima (slika 6). Šablonski grafiti su stil koji se sve češće pojavljuje, a često ga navijači koriste kako bi pokazali granice svojih teritorija pa će ti šablonski grafiti, često stajati na krajevima kvartova i

gledati prema velikim prometnicama (slika 7). Osim toga, postoji velika razlika u upotrebi šablonskih grafita u Splitu i Zagrebu o čemu će kasnije biti više rečeno. Šablone (slika 8) su popularan stil u Zagrebu, dok u Splitu nisu toliko zastupljene. Šablonama se navijači u Zagrebu koriste najčešće u političko-aktivističke svrhe (poput „NIJE NA PRODAJU“; „PRAVEDNA DRŽAVA?“; „SJEVER UZ ODSUTNE“; „ANTI 190“; prekriženi krug s glavom Zdravka Mamića; prekrižena dva slova „ZM“ i drugo), a nešto manje za samo označavanje (šablona buldoga, šablona „1986“, šablona „BBB“ i dr.).

Slika 3 Tekstualna poruka: "SMRT PLAĆENICIMA"

Slika 4 Tag: "dinamo Zagreb"

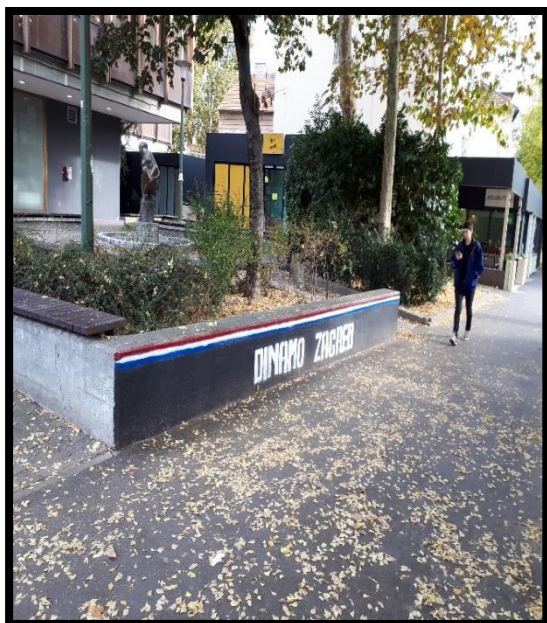
Tekstualne poruke (slika 3) su, također, više zastupljenije u Zagrebu nego u Splitu. Nalaze se, ovisno o svome sadržaju i obujmu na različitim mjestima. Poruke koje su usmjerene na političko-aktivističke ciljeve se najčešće nalaze na prometnim mjestima (tramvajske stanice, kvartovski dućani, ulazi u škole, zidovi stambenih zgrada koji su okrenuti prema najprometnijim ulicama u kvartu). Poruke koje služe svrsi obrane teritorija nalaze se najčešće na „navijačkim mjestima“ u kvartu ili u gradu (poruke poput „UBIJ TOVARA“ se nalaze na prostorima poput Ružmarinke, u Kranjčevićevoj ulici, na školskim igralištima i dr.), takvih poruka u Splitu ima na nekim mjestima, ali nisu česte. Ovo je vjerojatno zbog toga što u Splitu generalno i nema drugih oznaka osim Torcidinih. Općenito označavanje *tagovima* je puno više zastupljeno u centru gradova. Sam centar grada je mjesto gdje ima najviše jednostavnih stilova, a najmanje složenih.

Slika 5 Mural za pokojne pripadnike Torcida

Slika 6 Grafit na ulazu u Klub navijača BBB

Slika 7 Šablonski grafit u Harambašićevoj ulici

Slika 8 Šablona: "NIJE NA PRODAJU"

5.1.1. Split

U Splitu je sakupljeno ukupno 260 simboličkih oznaka. Najčešći korišteni stil je *tag* (112 puta), zatim tekstualna poruka (54 puta), grafit (44 puta), mural (24 puta), šablonski grafit (22 puta) i šablona (4 puta). Samim pogledom na tablicu 1 vidimo veliku zastupljenost kompliciranih stilova u izražaju splitskih grafitera. Najčešće su to oznake proizašle iz navijačke kampanje za stogodišnjicu Hajduka. Tom kampanjom je gotovo cijeli grad (i šire) ukrašen navijačkim estetskim izričajem. Na neki način je grafitiranje u

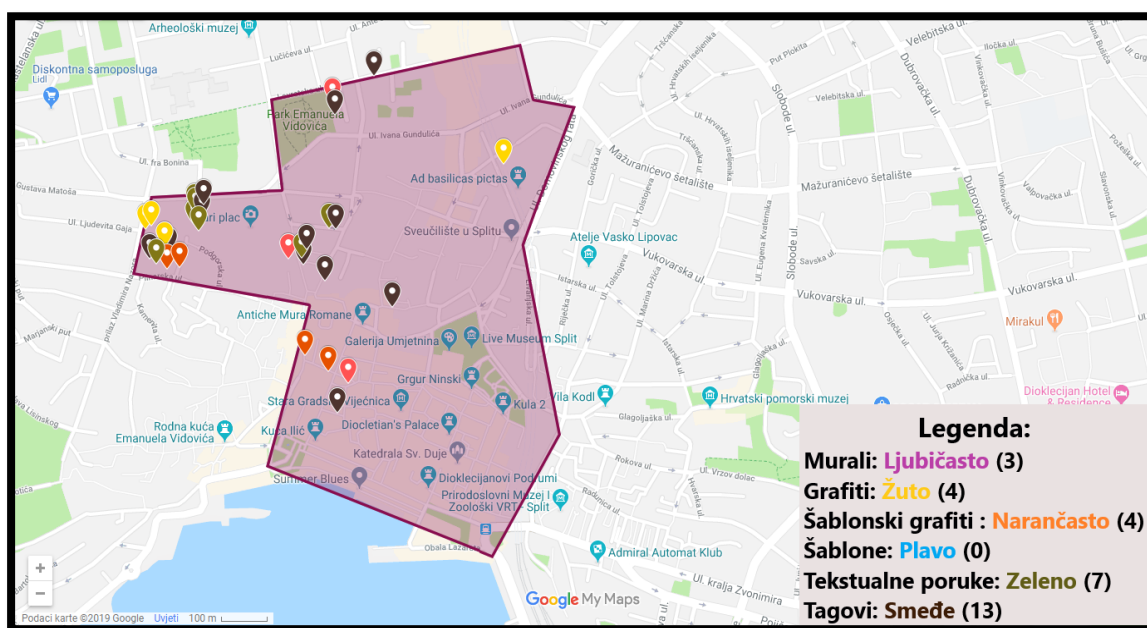
Splitu, potom, postalo prihvaćeno pa je i Torcidi, kao dominantom akteru teritorijalnog označavanja u Splitu, jednostavnije ishoditi odobravanje građana ili dozvole za nove sadržaje. Takav odnos ima za rezultat vrlo pomno izrađenu vizuru splitskih kvartovskih površina prepunu murala, grafita i šablonskih grafita umjesto nabacanih raznovrsnih natpisa. Jedini dio grada gdje se pojavljuje vrlo malo oznaka je Dioklecijanova palača. Najviše oznaka u Splitu je pronađeno u kotaru Mertojak (79). To je ujedno i kvart koji ima najviše prikupljenih oznaka kompleksnog oblika u oba grada (murala 7, grafita 15). Najmanje je sakupljeno u području oko Poljuda. Ovaj podatak ne treba čuditi jer je Poljud dosta „usamljen“ i „ogoljen“ objekt koji je nepogodan za označavanje sadržaja, a akter je svima vidljiv. U daljnjem tekstu donosi se analiza splitskog centra, stadiona Poljud i kotara Mertojak.

a) Split centar

U splitskom centru⁴² je sakupljena 31 simbolička oznaka (slika 9). Od toga 13 *tagova*, 7 tekstualnih poruka, 4 šablonska grafita, 4 grafita i 3 murala. Lokacijski se simboličke oznake najviše grupiraju oko Starog placa i parka Varoš (15) te oko Kluba navijača Hajduka – Torcida (7). Murali se, kao najsloženija oznaka, nalaze u prostorima koji su najprometniji, poput Parka Emanuela Vidovića, Kluba navijača Hajduka – Torcida te, u samom centru grada, pored gradske ribarnice u Trogirskoj ulici. Slično vrijedi i za grafite te šablonske grafite, koji se najčešće pojavljuju u parku Varoš (čak 5). Tekstualne poruke se najčešće pojavljuju kod Staroga placa (5). Najrjeđe se pojavljuju na prostoru Dioklecijanove palače. Moguće objašnjenje za to je da je taj dio grada u novije vrijeme postao turistička atrakcija, zato je dosta institucionalnog novca uloženo u njegovu „prizornost“ pa je subkulturni izraz iz tog dijela „protjeran“. Najčešći akter teritorijalnog označavanja je navijačka skupina Torcida s 22 oznake, od čega su devet napravile podgrupe ili kvartovske podružnice. Akteri koji imaju nekakvu poveznicu sa subkulturom navijača, no ne može se sa sigurnošću tvrditi da pripadaju Torcidi (iako to vjerojatno je slučaj), izradili su pet simboličkih oznaka dok je nepoznati autor izradio tri, a Crveni Đavoli samo jedan. Torcida je izradila sva tri murala, sedam od osam grafita i šablona, deset od ukupno trinaest *tagova* te dvije tekstualne poruke. Najčešće značenje je amblemsko (13), slijedi integracijsko (7), političko-aktivističko (6) te značenje „obrane teritorija“ (3) i hibridno značenje (2). 11 puta se Torcida koristila amblemskim značenjem,

⁴² Istraživano područje iznosi 0,557 kvadratnih kilometara.

jednom su to učinili Crveni Đavoli, a jednom autori povezani sa subkulturnim stilom. Pet puta se Torcida koristila integracijskim značenjem u označivanju svojih teritorija na području centra grada, jednom su to učinili akteri povezani sa subkulturnim stilom, a jednom je to učinio nepoznati autor. Tri puta se Torcida koristila značenjima koja znače „obranu teritorija“ navijačke skupine od protivnika, a dva značenja koja se koriste u Torcidinim „porukama“ svrstana su u kategoriju političko-aktivističkih značenja. Ostala političko-aktivistička značenja pripisuju se nepoznatim autorima ili akterima povezanim sa subkulturnim stilom. Crveni Đavoli, druga domaća skupina u Splitu, koristili su se jedino amblemskim značenjem u svojem jednom označivanju. Što se tiče forme *grafitnih izraza*, u centru se pronalazi simboličko-tekstualna forma (13), simboličko-slikovno-tekstualna forma (8), tekstualna (6), slikovna (3) i simboličko-slikovna forma (1). Torcida se najčešće koristi simboličko-tekstualnom formom (10), no i simboličko-slikovno-tekstualnom formom (7).

Slika 9 Split centar mapa (ukupno 31 simbolička oznaka)⁴³

b) Stadion Poljud

U ovome području⁴⁴ pronađeno je ukupno 19 simboličkih oznaka (slika 10). Najviše je pronađeno tagova i šablonskih grafita (po 6), zatim grafita (3) te murala i tekstualnih poruka (po 2). Po formi je najistaknutije označavanje sa simboličko-slikovno-tekstualnom (11), zatim simboličko-tekstualnom (4), slikovnom (2) i tekstualnom (2).

⁴³ Detaljan prikaz mape splitskog centra dostupan na [linku](#)

⁴⁴ Istraživano područje iznosi 0,212 kvadratnih kilometara.

Akter teritorijalnog označavanja je najčešće Torcida (18) od čega su kolektivno izradili 11, pojedinačno 4, a podgrupno 3 oznake. Jedna je simbolička oznaka mural kojeg su zajednički radile dvije navijačke skupine Torcida i Torcida Górník Zabrze. Najčešće se pojavljuje amblemsko značenje (11), zatim integracijsko (5), značenje obrane (2) i političko-aktivističko (1). Na prostoru Poljuda simboličke oznake se nalaze na stijenama samog stadiona ili u pothodnicima koji vode do ulaza na tribine. U tim pothodnicima nalaze se zabilježeni murali. U užoj okolini stadiona nalaze se mali obrti koji su svoj imidž prilagodili navijačkom puku te su svoje prostorije izvana uredili Hajdukovim bojama. Uz širi obod stadiona, na zidu je ispisana lako uočljiva poruka crnim sprejom: „HOĆEMO ISPISNICE“, koja sugerira nezadovoljstvo pojedinih navijača s recentnim Hajdukovim rezultatima.

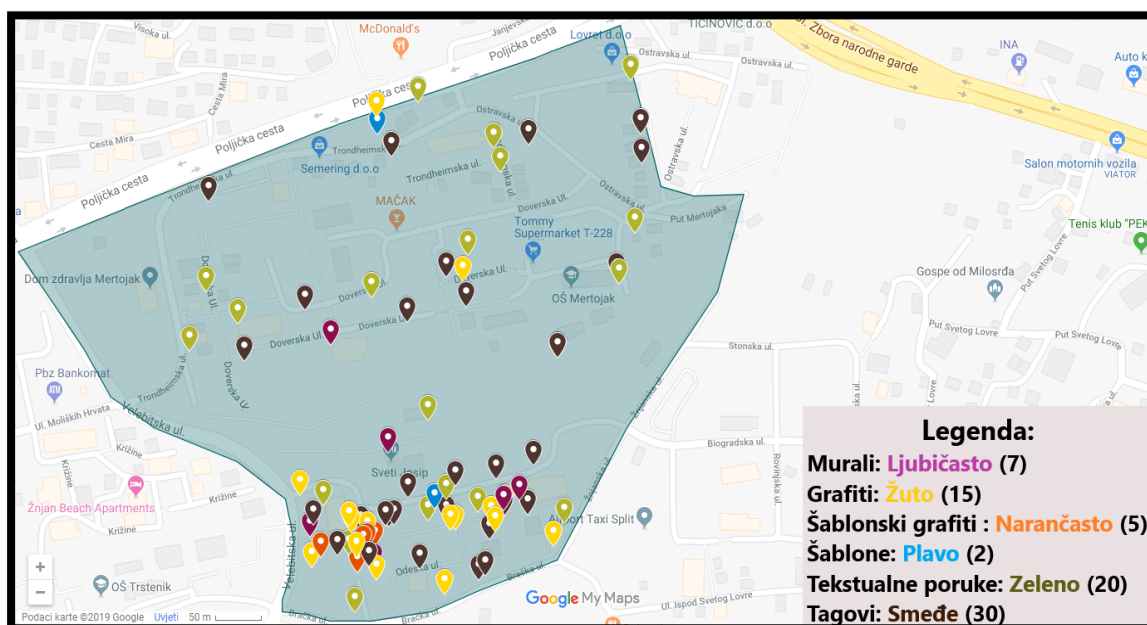
Slika 10 Split stadion Poljud (19 simboličkih oznaka)⁴⁵

c) Mertojak

U ovom području pronađeno je 79 simboličkih oznaka (slika 11). Ukupni sastav stilova oznaka sastoji se od 30 *tagova*, 20 tekstualnih poruka, 16 grafita, 6 murala, 5 šablonskih grafita i 2 šablone. Po formi se najčešće pojavljuje simboličko-tekstualna forma (38), zatim simboličko-slikovno-tekstualna forma (22), tekstualna forma (14), simboličko-slikovna (3) te simbolička i slikovna (po 1). Najčešći je akter teritorijalnog označavanja Torcida sa 71 simboličkom oznakom, zatim akter povezan sa subkulturnim

⁴⁵ Detaljan prikaz mape stadiona Poljud dostupan je na [linku](#)

sadržajem sa 6 simboličkih oznaka, nepoznat autor s jednom oznakom i BBB s jednom simboličkom oznakom. Među Torcidinim oznakama, najčešće se označava podgrupno (35), zatim kolektivno (29) te pojedinačno (7). Podgrupnim označavanjem (49,3%), ovo je područje jedino među istraženim područjima u kojem su podgrupe označile preko 40% sadržaja. Amblemsko značenje je najčešće i nalazi se u 37 oznaka, slijedi integracijsko u 22 oznake, političko-aktivističko u 13 oznaka, značenje obrane se pronalazi u 6 oznaka, a osvajanja u jednoj simboličkoj oznaci. Najviše oznaka, njih čak 49, nalazi se duž Odeske ulice u kojoj se nalazi i navijački klub Torcide s Mertojaka. Grafiti omeđuju granice kotara⁴⁶ sa sve četiri strane. S istočne strane, na prometnu Bračku ulicu gleda dvadesetmetarski grafit „TORCIDA MERTOJAK“ te poruka „EMOCIJE, ŽRTVA, BORBA 1950“; na južnu stranu gleda grafit „MAJSTOR S MORA“, a na zapadnu grafit „MDZ“ (skraćenica od „Mertojak do Zemuna“). Sa sjeverne strane, kod pješačkog mosta, prikazan je stadion Poljud i znak Hajduka. Unutar samog kotara, niz glavne ulice Doversku i Odesku, stepeništima i javnim površinama prisutni su šablonski grafiti koji za motiv imaju Hajduk, Dalmaciju ili Torcidu. U parku koji se nalazi između dvije strane Mertojaka, nalazi se tridesetmetarski mural koji dominira prostorom kompletnog parka, a izrađen je u kooperaciji navijača i obližnje crkve te prikazuje razne kršćanske i nacionalne motive.

Slika 11 Split Mertojak (79 simboličkih oznaka)⁴⁷

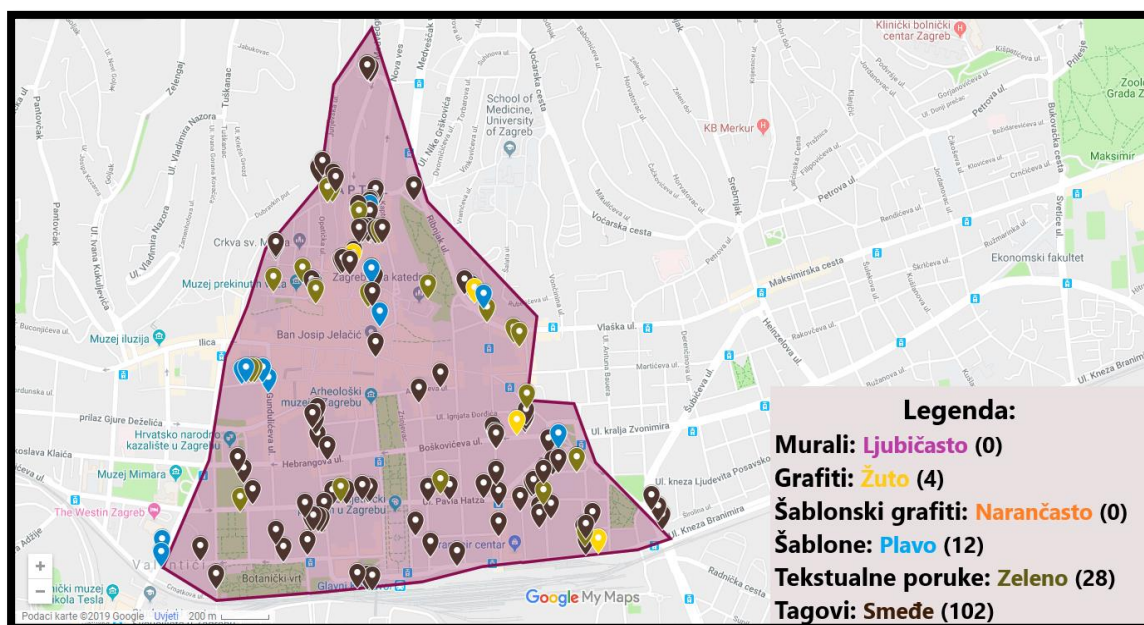
⁴⁶ Istraživano područje iznosi 0,259 kvadratnih kilometara.

⁴⁷ Detaljan prikaz mape kotara Mertojak dostupan je na [linku](#)

5.1.2. Zagreb

a) Zagreb centar

U centru Zagreba⁴⁸ (slika 12) prikupljeno je ukupno 146 simboličkih oznaka (141 u prvom prikupljanju i 5 u drugom, dok je jedna oznaka nestala). Među njima najviše *tagova* (102); zatim tekstualnih poruka (28); šablona (12) i grafita (4). Murali i šablonski grafiti nisu pronađeni u centru Zagreba. Što se tiče grafitne forme, pronađeno je 99 simboličkih oznaka simboličko-tekstualne forme; 33 oznaka tekstualne forme; 8 oznaka slikovno-tekstualne forme; 4 oznake simboličko-slikovno-tekstualne forme i po jedna oznaka simboličko-slikovne i simboličke forme. Akteri koji stvaraju oznake su najčešće pripadnici BBBa (ukupno 128) među njima najčešće označuju kolektivno (104), zatim podgrupe (23) te pojedinci (1). Od drugih, valja spomenuti Torcidu (8) i aktere povezane sa subkulturnim stilom čija se pripadnost navijačkoj grupi ne može odrediti (7), zatim slijede Armada (2) i White Angelsi (1). Amblemsko značenje sadržaja je najčešće i pojavljuje se u ukupno 63 oznake, slijedi političko-aktivističko u ukupno 53 oznake, značenje "osvajanja" teritorija u 11, "obrane" u 8 oznaka, integracijsko značenje je prisutno u 9 oznaka, a hibridno u 2 simboličke oznake.

Slika 12 Zagreb centar mapa (146 simboličkih oznaka)⁴⁹

⁴⁸ Istraživano područje iznosi 2,20 kvadratnih kilometara.

⁴⁹ Detaljan prikaz mape centra Zagreba dostupan je na [linku](#)

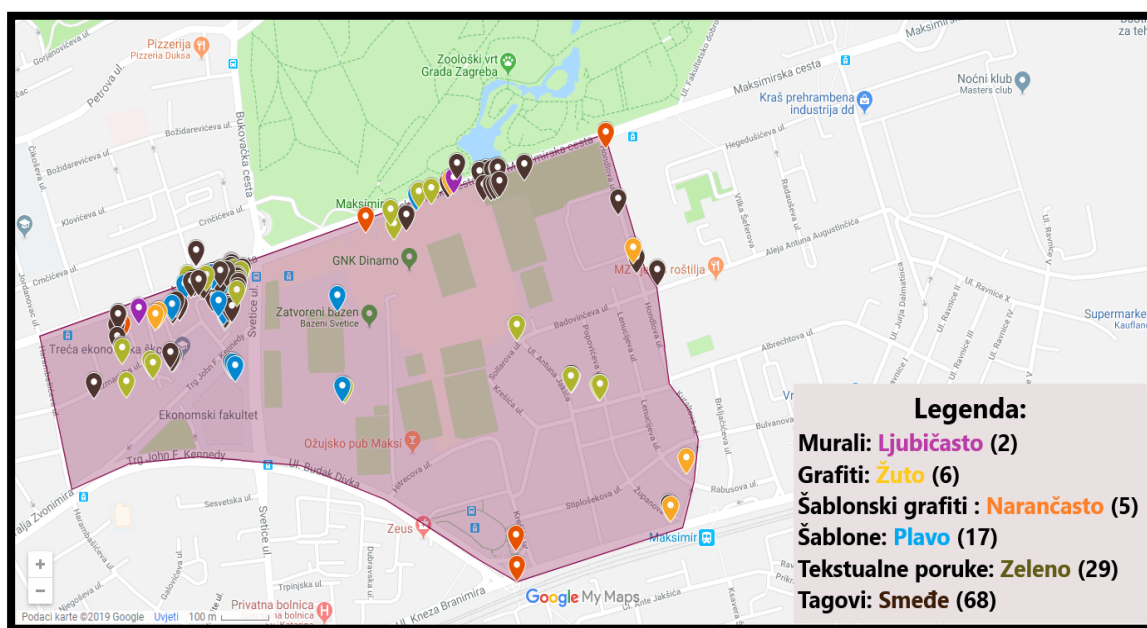
Komplicirani stil izražavanja prisutan je samo u nekoliko grafita koji se nalaze na Klubu navijača na zelenom valu, u Tkalčićevoj ulici kod kafića M.R. (okupljalište BBB-a od 2006.-2012.), preko puta parka Ribnjak (okupljalište BBB-a od 2006.-2014.) te na „street-art“ zidu u Branimirovoj ulici gdje je prisutna oznaka, „GRAD JE NAŠ!“, odgovor na precrtavanje starih grafita Boysa. Najviše oznaka se nalazi pokraj trenutnih ili nekadašnjih okupljališta navijača gdje se oni druže tijekom tjedna ili prilikom noćnih izlazaka. To su parkovi Ribnjak (7) i Opatovina (17) te Svačićev trg i okolica Glavnog kolodvora (16). Najviše oznaka u samom centru grada se nalazi u Preradovićevoj ulici kod kafića Alcatraz (5), te u Varšavskoj ulici kod osnovne škole (6) u blizini koje je i Bad Blue Boys suvenirnica. Osim toga, na zelenom valu kod Kluba navijača (9) te kod gimnazija u Križanićevoj ulici (12). Oznake Torcide (ukupno 8) nalaze se na Gornjem gradu (4), kod škole u Križanićevoj (2), u Runjaninovoj ulici (1) te, najvažnije, na Svačićevom trgu (mjestu koje je godinama bazna točka BBB-a pri ritualima „obrane“ grada). Oznake Armade (2) nalaze se na Kožarskim stubama. Gostujuće skupine označavaju na mjestima koja nisu toliko frekventna kod domaćih navijača. Dok oznaka na Svačićevom trgu označava dolazak „jezgre“ same Torcide u grad (vidljivo je to i po podgrupnom nazivu „KLOŠARI“), ostale oznake to ne sugeriraju. Sami centar Zagreba, loš je pokazatelj tendencija u navijačkom označavanju jer se subkulturni izražaj, kao i u centru Splita, tjera iz samog centra grada. Tako je najmanje oznaka na i oko Trga bana Jelačića, Zrinjevcu, Trgu kralja Tomislava, Trgu Republike Hrvatske, Ilici, Jurišićevoj, Tkalčićevoj i Radićevoj ulici, a najviše oznaka se nalazi na mjestima koja su neposredno izvan užeg centra ili imaju nekakvu kulisu (bilo da se radi o stablima, manje osvijetljenom prostoru ili o parkinzima na zelenom valu koji priječe direktan pogled na izradu oznake).

b) Stadion Maksimir

Na stadionu i u okolici stadiona (dio MO Ružmarinke od Harambašićeve ulice na istok i zapadni dio MO Maksimirskih naselja do Hondlove ulice)⁵⁰ pronađeno je 127 simboličkih oznaka. Najviše je mjesta označeno *tagovima* (68), pa tekstualnim porukama (29), zatim šablonama (17), grafitima (6), šablonskim grafitima (5) i muralima (2). Po formi, najviše ima oznaka sa simboličko-tekstualnom formom (69), slijede oznake s tekstualnom formom (35), pa oznake s kombiniranom simboličko-slikovno-tekstualnom formom (14), slikovno-simboličkom formom (4) i slikovno-tekstualnom formom (3).

⁵⁰ Istraživano područje iznosi 0,647 kvadratnih kilometara.

Označuju najčešće BBB (109) od čega kolektivno 54 puta, pojedinačno 3, a posredstvom podgrupe 52. Osim BBB označuju i drugi akteri poput Torcide (2) i Smogovaca (2), a Plaćenici imaju čak 4 simbolička označavanja koja se nalaze na stadionu ili u neposrednoj blizini istog. KOB, Tornado, US, WAZ, Grobari i Delije⁵¹ su označile po jednom ovo područje dok je više skupina istodobno označavalo 2 puta kao i akteri povezani sa subkulturnim stilom.

Slika 13 Zagreb stadion Maksimir (127 simboličkih oznaka)⁵²

Oznake su najčešće nosioci amblemskog značenja (56), zatim političko-aktivističkog (36), integracijskog (15) te značenja "obrane" teritorija (11) i "osvajanja" teritorija (9). Najviše se oznaka grupira na području Ružmarinke (72), tradicionalnog i aktualnog okupljališta navijača Dinama i jezgre Bad Blue Boysa pred utakmicu. To je ujedno područje u kojem se najviše pojavljuje šablona kao stil oznake (17 puta) i to u političko-aktivističkom značenju. Osim Ružmarinke, podno maksimirskog sjevera se nalazi 25 oznaka, dok se na putu prema istoku ne pronalazi toliko oznaka, vjerojatno zbog težeg označavanja privatnih kuća koje se nalaze na tom potezu. Valja spomenuti i podatak da je u ovome istraživanom području, u usporedbi s drugim područjima, prisutan najveći broj značenja obrane i osvajanja teritorija (ukupno 20). To je zbog nedavnog „rata“ između navijačke grupe BBB i bivšim pripadnicima BBB-a koji se nazivaju plaćenicima. Uostalom, ovo su područje, na mjestu stadiona, označavale Delije (1) i Torcida (2) te

⁵¹ Kop of Boulogne, Tornado Zadar, UltrasSur, White Angels Zagreb, Grobari Jug, Delije Sever.

⁵² Detaljan prikaz mape stadiona Maksimir dostupan je na [linku](#)

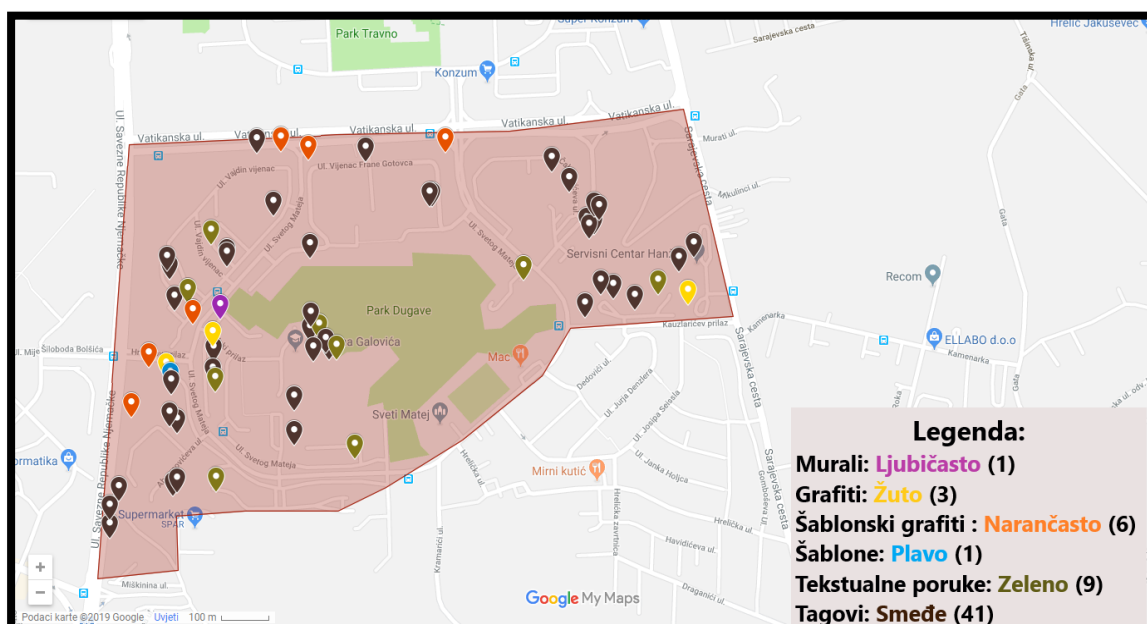
Tornado Zadar (1), a na mjestu Ružmarinke, Grobari, KOB i US (po 1). Mural napravljen za pokojnog pripadnika mladih BBa, Leona Baltu-Bubija, se nalazi na mjestu gdje se mlađi Boysi okupljaju prije utakmice (zapadni dio parka Ružmarinke), a mural pod maksimirskim sjeverom posvećen je Josipu Kužeu.

c) Dugave (Prostor MO Dugave)

U MO Dugave⁵³ prikupljena je 61 navijačka simbolička oznaka. Prema stilu najviše se pojavljuje *tag* (41), zatim tekstualna poruka (9), šablonski grafit (6), grafit (3) šablona (1) i mural (1). Prema formi dominira simboličko-tekstualna koju se pronalazi u 41 oznaci, zatim simboličko-slikovno-tekstualna forma koja se pronalazi u 10 oznaka, tekstualna u 9 oznaka i simboličko-slikovna u jednoj oznaci. Akteri teritorijalnog označavanja su najčešće pripadnici Bad Blue Boysa, koji su izradili ukupno 46 oznaka (kolektivno 33, podgrupe su označile 12, a pojedinačno je izrađena samo jedna oznaka). Od stranih grupa najjaktivniji u označivanju pokazali su se pripadnici Torcide i Gate13 s po 4 oznake te, domaći, Smogovci s jednom oznakom. Akter teritorijalnog označavanja je 2 puta bilo više navijačkih skupina zajedno, jednom je to bio akter povezan sa subkulturnim sadržajem, a 3 puta nepoznati autor. Najčešće značenje koje je evidentirano u simboličkim oznakama na ovome području je amblemsko koje se pojavljuje u 25 oznaka, političko-aktivističko u 15, tada integracijsko u 8, hibridno u 5 i potom značenja "osvajanja" teritorija u 4 i "obrane" teritorija u 3 oznake. Najviše sadržaja se grupira oko kvartovskog centra, na križanju Hribarovog prilaza i ulice Sv. Mateja (11). Ovdje se nalazi i najrecentniji i jedini sakupljeni kvartovski mural koji gleda na autobusnu stanicu i prema kafićima u centru. Većinu složenog sadržaja (šablonski grafiti, grafiti i mural) izradila je navijačka podgrupa Dugave ili podgrupa U18. Osnovna škola Frana Galovića, drugo je najfrekventnije mjesto u kvartu, na njoj se nalazi 7 oznaka, dok je obližnji vrtić posve zapušten što se označavanja tiče. Većinu starijih simboličkih oznaka sačuvali su stambeni blokovi u svojim natkrivenim prolazima. Pa se čak dva puta pronalazi zajedničko označavanje Torcide i BBa kao i povezanost navijačke subkulture s muzičkim pravcima (označavanje popularno za 1990-te godine) poput „BBB PUNK“ ili „ZAGREB CITY BOYS AZRA“. Šablonski grafiti koji se nalaze na uličnim razvodnim ormarićima omeđuju kvart sa sjeverne (prema Vatikanskoj ulici) i istočne (prema aveniji SR Njemačke) strane. Njihovi autori su podgrupe. Torcida je ovaj kvart označavala čak

⁵³ Istraživano područje iznosi 0,744 kvadratnih kilometara.

4 puta (s obzirom da se radi o kvartu koji je kilometrima udaljen od svih navijačkih „događanja“ ovo je velik broj). Možda je moguća interpretacija tog podatka to što je u Dugavama nekoć bila aktivna jezgra tadašnje Torcide Zagreb. Među ostalim akterima teritorijalnog označavanja valja spomenuti i Gate 13, prijateljsku skupinu zagrebačkih BBB-a. Iz nepoznatih razloga, na ovom je kvartu više njihovih oznaka (4) nego u ostalim područjima. Sadržaj tih oznaka je uglavnom amblemski, ali je prisutan i grafit, amaterski crtan, koji ima značenje „obrane“ teritorija („SERBIAN PIĆKA“ te slika noža). Takva oznaka je razumljiva jer je najveći neprijatelj prijateljstva G13 i BBB, navijački blok „Orthodox brothers“(prijateljstvo navijača Crvene Zvezde, Olympiacosa iz Pireja i Spartaka iz Moskve).

Slika 14 Zagreb Dugave (61 simbolička oznaka)⁵⁴

5.2. Simboličko označavanje u različitim vremenskim periodima

Prilikom istraživanja postalo je jasno da su istraživane navijačke skupine imale nekoliko faza u simboličkom označavanju teritorija. Ovom se dijelu istraživanja pristupilo jednako kao i ostalim dijelovima, u želji da se sakupi određeni broj kvantitetom relevantnih podataka koji bi mogli dati uvid u razvoj subkulturnog stila izražavanja te njegove ekspanzije u pojedinim etapama. Usprkos tome, ubrzo se pokazalo da zbog same

⁵⁴ Detaljan prikaz mape MO Dugave dostupan je na [linku](#)

„prolazne“ naravi simboličkih oznaka takva „detaljna“ usporedba razdoblja neće biti moguća. U daljnjem tekstu je putem primjera za svaki postavljen vremenski period, dan uvid u analiziranu građu.

a) *Simboličke oznake 1980-ih:*

Simboličke oznake koje nastaju 80-ih godina karakterizira jednostavan izričaj. Obično se radi o imenima klubova ili tek oformljenih navijačkih skupina, a rijetko o njihovim simbolima. Oznake kasnih 80-ih nastaju kada se navijačka subkultura na ovim prostorima počela razvijati i pratiti trendove izvana. Izraz je obično gust i preferira kvantitetu umjesto kvalitete sadržaja pa će se često na mjestima gdje se izražavao subkulturni akter pronaći nekoliko oznaka (ponekad i oznaka glazbenog pravca koji se prati ili strane navijačke scene, poput Lazija, Chelsea, Manchester Uniteda i drugih). Ovo su formativne godine navijačkih grupa na ovih prostorima, njihov navijački korpus je relativno mlad pa zato i ne treba čuditi raznorodan sadržaj, ali i često potpisivanje imenom ili nadimkom. To su godine kada se uzimaju prvi simboli grupa (buldog kao simbol za BBBe je najvjerojatnije preuzet od Barceloninih Boixos Nois). U ovom vremenu je često i pozivanje na nacionalno jedinstvo pa, premda ne postoji prijateljstvo, postoje relativno mirni i stabilni odnosi između članova Torcide i Bad Blue Boysa. Ove dvije skupine idu zajedno na „škakljiva“ gostovanja u Beograd, suprotstavljajući se srpskim skupinama. Primjer takvog odnosa je i oznaka na slici 17. koja predstavlja sačuvan „subkulturni izlog“ tog vremena. Prisutan je i keltski križ unutar „O“ – njegova specifična simbolika koja već desetljećima prati sve hrvatske navijačke skupine je u tome što posjeduje dvostruko značenje za aktere u navijačkim skupinama – jedno koje simbolizira ekstremno desnu političku ideologiju i drugo koje se odnosi na simbol koji je prihvaćen kao „standard“ u izražavanju navijačke subkulture na ovim prostorima⁵⁵. Često se rabi i kod označavanja osobnih imena ili nadimaka (poput oznake „MEDΘ WHITE BOYS“ koji je prikupljen na splitskom Trsteniku). Za oznake koji nastaju 80-ih godina karakteristično je i to da su obično *tagovi* ili tekstualne poruke. Šablone, grafiti, a posebice murali rijetka su pojava među navijačima tih godina. Značenje je, s obzirom na turbulentno vrijeme društvenih promjena kasnih 80-ih godina, često i politički motivirano (Lalić et al, 1992.). Specifičnost ove oznake (slika 15) je što je nekoliko puta obnavljana od strane lokalnih

⁵⁵ Pronalazak ovog simbola navode već Lalić, Leburici i Bulat (1991): „Navijači u Jugoslaviji slijede uzor stranih huligana i putem korištenja određenih simbola. Tako je na splitskim zidovima veoma često prisutan simbol „križ u krugu“ kojeg koriste navijači diljem Evrope“(Lalić et al. 1991:112)

navijačkih grupa čime se pokazuje navijački pijetet prema povijesnom značaju ovog sadržaja⁵⁶.

Slika 15 Natpis: „BAD BLUE BOYS“ i „TORCIDA“ u pothodniku stambenog objekta u Harambašićevoj ulici na zagrebačkoj Peščenici

b) Simboličke oznake 1990-ih

90-ih godina dolazi do tektonskih promjena u hrvatskom društvu (Perasović; Mustapić, 2013). One se odražavaju i na navijačku subkulturu. Navijači 90-ih, zbog trauma uzrokovanih ratnim i socijalnim neprilikama, postaju sve više priklonjeni ekstremno desnim ideologijama pa se i militantni nazi-skinhead „look“ širi. Česte su parole političkog nasilja, ali i takvi simboli poput svastika, uhatog „U“ i keltskih križeva koji počinju poprimati sve više političko značenje, a manje značenje subkulturnog izraza (vidi sliku 17). Bitno je naglasiti da 90-ih rivalstvo između Hajduka i Dinama, u nedostatku drugih „vanjskih“ aktera postaje sve više sukob između centraliziranog glavnog grada i periferije što se počinje očitovati i u čestim sukobima navijačkih skupina BBa i Torcide tih godina. Početak ovakvog navijačkog rivalstva donosi nove vrste simboličkih oznaka vezanih uz „obranu“ i „osvajanje“ navijačkih teritorija. Te oznake, premda korištene i ranije (najviše prema srpskim navijačima) imaju svoju kulturnu specifičnost. Tako na jednom zidu unutar stambenog bloka zvanog „Kineski zid“ stoji

⁵⁶ Sadržaj se nalazi u inače vrlo frekventnom pothodniku stambene zgrade u Harambašićevoj ulici. Unutar i u okolini pothodnika nalaze se ili su se nalazili: Prekršajni sud, Prometni fakultet, Ekonomski fakultet, Škola za cestovni promet, poštanski ured, Konzum, dva ulaza u stambenu zgradu te nekoliko kafića i restorana. Spomenimo i to da je blizu zgrade parkiralište koje je najfrekventnije prilikom nogometnih utakmica zagrebačkog Dinama.

natpis „NIT JE PURGER ČOVIK NIT JE JARUN MORE“. Sve češće su i simboličke oznake koje Zagreb poistovjećuju s Beogradom (ZG=BG, vidi sliku 16). Takve poruke učvršćuju značaj i simboliku regionalnog identiteta koji se poistovjećuje s nogometnim klubom Hajduk i na neki način pruža otpor koji se može smjestiti i u sferu duboke socijalne nepravde koju se osjeća. Osim toga, otpor prema „novom sustavu“ očituje se i kod oznaka Bad Blue Boysa, koji se, zbog sukoba oko imena kluba, direktno suprotstavljaju predsjedniku Franji Tuđmanu čime postaju aktualnija i političko-aktivistička značenja njihovih simboličkih oznaka (poput poznate poruke „DA JE SLOBODA I DEMOKRACIJA BIO BI DINAMO, A NE CROATIA“). Torcida, istovremeno, ima velikih problema s organiziranošću. Te godine su teške za Torcidu zbog posljedica ekstenzivne uporabe narkotika među njenim članstvom⁵⁷. 90-te su godine i prvih pravih složenijih *grafitnih stilova* u obliku grafita i šablona koji se izrađuju najčešće od strane zainteresiranih lokalnih skupina. Značenje je uglavnom amblemsko, naglašava ime kluba ili grupe.

Slika 16 „AJMO BIJELI ALE ZGAZITE PURGERE“

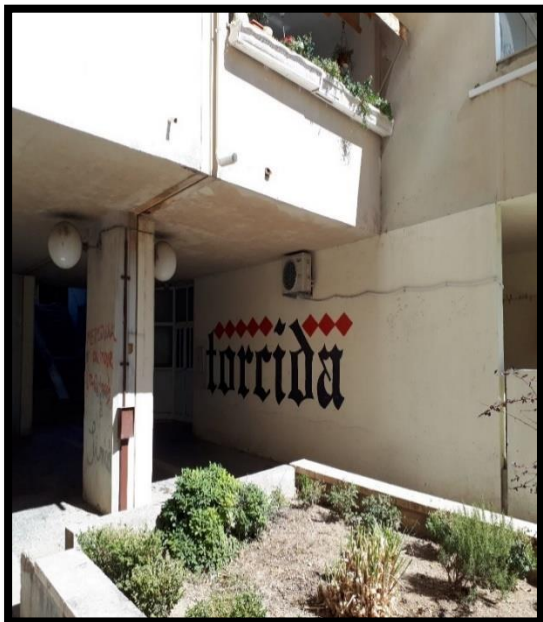
Slika 17 „Skinheads Zagreb“ i keltski križ

a) Simboličke oznake 2000-ih

Početkom 2000-tih, na valovima svjetske nogometne bronze iz 98', sve se preslaguje. Dinamu se vraća ime, a Boysi izlaze iz „ilegale“ te rade na estetskom izričaju. Torcida se nalazi na prekretnici jer stasaju nove generacije koje ju vode ka većoj

⁵⁷ Poznata je Torcidina poruka iz tog vremena: „UNIŠTILI STE HAJDUK, OSTA NAM JE SAMO HEROIN“

organizaciji. U subkulturnom smislu događa se još dublje uranjanje. Navijači su postali etablirana subkultura. To se vidi i po simboličkim oznakama. Stil postaje sve složeniji, koriste se velike šablone što je povezano s izradom glomaznih koreografija na stadionima (vidi sliku 18).

Slika 18 "TORCIDA"

Slika 19 „DUGAVE“

Složene oznake poput grafita postaju neodvojivi dio navijačkog izražaja kojim jedna grupa pokušava nadjačati drugu sa što složenijim sadržajem, što većim dimenzijama i što većim brojem oznaka u svojem, ali i tuđem gradu. Sadržaj oznaka uglavnom prerasta samo amblemska značenja. Aktualna su i značenja koja se odnose na kompletnu navijačku subkulturu. Tako se u Zagrebu sredinom 2000-ih mogao pronaći natpis „FORZA CATANIA!“ – simbolična poruka podrške navijačima Catanije koji su usmrtili policajca. Osim toga, nastaju grafiti i poruke poput „SLOBODA NAVIJAČIMA“. Ovdje se više ne radi o navijačkim „uzorima“ (Lalić, 1991), nego o prihvaćanju šireg potkulturnog identiteta na čije brzo nastajanje utječu mediji i kultura (poput filmova o navijačima, prvih navijačkih web-stranica, navijačkih foruma i dr.). U ovom se razdoblju počinje kreirati još jedan dominantan izgled navijačke skupine, a radi se o kreiranju podgrupa. Podgrupe su skupine čvršće povezanih aktivnih pojedinaca unutar matične skupine koje zauzimaju svoja posebna mjesta u hijerarhiji skupine te se, za ta mjesta, na različite načine bore s drugim podgrupama. Tako nastaju prve oznake podgrupa poput „WB01“ (White Boys 2001) „ZCB“ (Zagreb City Boys); „SEPRE“ ; „NBG“ (New Blue Generation). Svaka podgrupa označava i svoje simbole pa se sadržaj označavanja navijačkih skupina bitno mijenja u ovom periodu.

b) Simboličke oznake 2010-ih

Krajem 2000-ih javljaju se prve naznake budućeg velikog rata između navijačkih skupina i nogometnih struktura. Torcida se počinje boriti za „KODEKS“, odnosno za usvajanje smjernica ponašanja uprave Hajduka dok se BBB sve više suprotstavljaju „hegemoniji“ Zdravka Mamića u zagrebačkom klubu. Situacija kulminira navijačkim primirjem sklopljenim na nekoliko mjeseci radi zabrane gostujućih utakmica od strane Hrvatskog nogometnog saveza. U tom razdoblju, kada hrvatske navijačke skupine postaju ozbiljan akter u borbi s lokalnim i državnim sportskim moćnicima te doživljavaju represiju visokog intenziteta, simboličke oznake navijačkih skupina tendiraju k političko-aktivističkom značenju (poput pozivanja na skupove: „NIJE NA PRODAJU“ i „SVI NA PROSVJED!“). U tom razdoblju navijačke skupine imaju karakteristike društvenih pokreta, odnosno jednog šireg društvenog pokreta koji se bori protiv modernog nogometa⁵⁸, kao u poruci „FUCK UEFA“ u splitskoj Lovretskoj ulici ili „STOP MODERNOM NOGOMETU“ pri ulazu na sjevernu tribinu Maksimira. Osim toga, kreiranje simboličkih oznaka visoke kvalitete poput murala, grafita i šablonskih grafita postao je imperativ Torcidi u kampanji prije stogodišnjice Hajduka (2011) pa je u tim godinama najviše gradskih zidova ukrašeno ovim stilovima. Kasnije, Torcida uspijeva izboriti Kodeks za Hajduk pa se političke akcije Torcide usmjeravaju na HNS i Zdravka Mamića kojeg percipiraju kao „vladara“ hrvatskog nogometa (niz poruka poput: „SMRT ZDRAVKU MAMIĆU“ je vidljivo na splitskim zidovima). S druge strane, Boysi, deprivirani od ulaska na Maksimir te ignorirani od strane institucija po pitanju kriminalnih radnji u Dinamu, koriste subkulturne oblike komunikacije koji im služe u direktnoj borbi protiv Mamića, ali i informiranju građana (poput poruka: „Svi građani su sada protiv ta dva gada“, „Tramvaj dolazi, Mamić odlazi“, „MAMIĆU ČETNIČE“ i dr.). Sve više se koriste i novi simboli stvoreni u doba visokog intenziteta represije koja je stvorila homogeniju navijačku skupinu (tada nastaju simboličke oznake poput znaka omega koji simbolizira otpor; zvijezde sjevernjače koja simbolizira usmjerenje prema idealima; sve češće se koriste i prekrižena glava Zdravka Mamića, slova HNS i ZM). Primjer ovakvih označavanja je prisutan i na muralu prikazanom na slici 20 koji prikazuje glavne simbole skupine te je oblik „epigrafa“ preminulom mladom članu skupine. Tendencija navijačkih prijateljstava te navijački paktovi, koji su u porastu proteklih

⁵⁸ „Against Modern Football“ pokret se bori protiv niza politika čelnika u nogometnom svijetu poput skupih karata, velikog kapitala ubačenog u klubove, izbacivanja povijesnih „tribina“ sa stadiona i dr.

nekoliko godina u navijačkom svijetu, ne zaobilaze ni domaću scenu. Tako se izrađuju grafiti skupa s drugim, prijateljskim, navijačkim skupinama, ili za njih, poput murala na slici 21.

Slika 20 BBB mural - Ružmarinka

Slika 21 Torcida Split i Torcida Gornik mural - Poljud

5.3. Akteri teritorijalnog označavanja simbolima

Akteri teritorijalnog označavanja simbolima u Splitu su najčešće Torcidaši s 237 simboličkih oznaka od ukupnih 260 simboličkih oznaka (91,1%). Slijede akteri povezani sa subkulturnim stilom s 13 simboličkih oznaka (5%), nepoznati autor s 4 simboličke oznake (1,5%), BBBi s 3 simboličke oznake (1,15%), Crveni Đavoli, domaća skupina navijača RNK Splita, imaju samo jednu simboličku oznaku (0,38%) u istraživanom području, kao i Torcida Gornik (0,38%) te više skupina kao akter teritorijalnog označavanja (0,38%). Među Torcidinim simboličkim oznakama, 111 (46,83%) ih je izrađenih kolektivno, 97 su izradile podgrupe (40,93%), a pojedinačno je označeno svega njih 29 (12,24). U Zagrebu je najviše simboličkih oznaka izrađeno od strane Bad Blue Boysa, ukupno 527 od 649 (81,2%) simboličkih oznaka koje se pronalazi u Zagrebu. Smogovci, domaća skupina navijača K. K. Cibone, izradili su 30 simboličkih oznaka (4,6%); Torcida je izradila 27 oznaka (4,16%); akter povezan sa subkulturnim stilom označio je 21 oznaku (3,24%); White Angles Zagreb, također domaća skupina nogometnog kluba Zagreb 041 izradila je 9 oznaka (1,39%) kao i Fan Club Bad Blue

Boys (plaćenici) (1,39%). Više skupina je izradilo 6 simboličkih oznaka zajednički (0,93%). Gate 13, Armada i nepoznati autor imaju svaki po 4 simboličke oznake (po 0,62%), Tornado Zadar ima 2 simboličke oznake (0,31%), Kohorta, Legione Novarra, Kop of Boulogne, UltrasSur, Delije Sever i Grobari Jug imaju po jednu simboličku oznaku (po 0,15%). Kao što je vidljivo iz tablice 2. akteri teritorijalnog označavanja Torcida i Bad Blue Boys uglavnom „vladaju“ simboličkim izražavanjem u svojim gradovima.

Tablica 2. Akteri simboličkog označavanja u Splitu i Zagrebu (prikaz 6 područja)

ZAGREB	Centar	Stadion	Dugave	Ukupno	SPLIT	Centar	Stadion	Mertojak	Ukupno
BBB	128	109	46	283	Torcida	22	18	71	111
(Kolektiv)	104	54	33	(191)	(Kolektiv)	13	11	29	(53)
(Podgrupe)	23	52	12	(87)	(Podgrupe)	9	3	35	(47)
(Pojedinci)	1	3	1	(5)	(Pojedinci)	X	4	7	(11)
Torcida	8	2	4	14	BBB	X	X	1	1
Ostale skupine	3	12	5	20	Ostale skupine	1	X	X	1
Više skupina	X	2	2	4	Više skupina	X	1	X	1
Subkult. Akter	7	2	1	10	Subkult. Akter	5	X	6	11
N.A.	X	X	3	3	N.A.	3	X	1	4
Ukupno	146	127	61	334		31	19	79	129

Samo tri uništene simboličke oznake Bad Blue Boysa u Splitu te nijedna simboličke oznaka neke druge neprijateljske gostujuće grupe, jasan je pokazatelj Torcidine „kontrole“ nad ispisanim sadržajem u „svome“ gradu⁵⁹. Natpisi Bad Blue Boysa nalaze se na Bračkoj ulici u kotaru Mertojak, na Velebitskoj ulici u kotaru Trstenik i u natkrivenom prolazu stambenog bloka „Kineski zid“ na splitskom Spinutu (vjerojatno „ostatak“ prošlih vremena). U Zagrebu⁶⁰ je situacija nešto drugačija premda domaće skupine (BBB, Smogovci, WAZ, Plaćenici) imaju sličan udio (88,6%) u ukupnim simboličkim oznakama, kao i Torcida u Splitu. Potrebno je primijetiti nešto veću zastupljenost (6%) simboličkih oznaka neprijateljskih gostujućih grupa u Zagrebu od kojih je najviše simboličkih oznaka Torcide (69,2%). Torcidini se natpisi najčešće grupiraju na putu prema stadionima. Ako pratimo simboličke oznake koje se pojavljuju

⁵⁹ Prikaz mape označitelja u Splitu dostupan je na [linku](#).

⁶⁰ Prikaz mape označitelja u Zagrebu dostupan je na [linku](#).

na tom pravcu, vidjet ćemo da se one nalaze na sporednim putevima (u ulicama koje nisu najprometnije, poput Badalićeve ulice na putu za stadion u Kranjčevićevoj te zapadnog dijela Ružmarinke na putu za stadion Maksimir). Postojanje sukoba simbolima u samom Zagrebu također je vrijedno zabilježiti. Prije svega, tu je rat između dvije frakcije Bad Blue Boysa. Tako „Plaćenici“ označavaju (3) i neka istražena područja koja se smatraju područjima druge frakcije poput Ružmarinke. Obrnuto BBBi označavaju prostor podno sjevernog stadiona u kojem su službene prostorije Fan cluba (1). Osim ovih sukoba aktualan je i sukob između aktivista iz redova WAZ-a i BBB-a, u kojem WAZ križaju simbole koji imaju desničarske predznake, a BBBi križaju političko-aktivističke poruke WAZ-a, no niti jedna od spomenutih skupina u pravilu ne križa sadržaje drugih značenja. Ovakvih simboličkih oznaka je tek nekoliko i to isključivo na području Trešnjevke, koju WAZ smatraju svojim domom. U većini slučajeva ne postoji „rat znakovima“ između Bad Blue Boysa i ostalih zagrebačkih navijačkih skupina.

5.4. Značenja simboličkih oznaka

Najčešće značenje sadržaja simboličkih oznaka je amblemsko značenje koje u oba grada dominira (u Splitu se pojavljuje u 51,58% sadržaja, a u Zagrebu u 47% sadržaja). Njegova učestalost je razumljiva jer se, zbog lakoće i brzine izrade, najviše koriste *tagovi* koji su najčešće nosioci amblemskog značenja. U Zagrebu se, nakon amblemskog, najčešće pronalazi političko-aktivističko značenje (pojavljuje se u 25% sadržaja), a potom slijede integracijsko (pojavljuje se u 11,7% sadržaja), značenje obrane (pojavljuje se u 7,5% sadržaja), značenje osvajanja (pojavljuje se u 6,47% sadržaja) i hibridno značenje (pojavljuje se u 1,6% sadržaja). U Splitu se, nakon amblemskog, nalazi integracijsko značenje (pojavljuje se u 23,84% sadržaja), a potom slijede političko-aktivističko (13,8%), značenje obrane (pojavljuje se u 8,46%) te hibridno značenje (pojavljuje se u 1,15% sadržaja) i značenje osvajanja (pojavljuje se u 1,15% sadržaja).

U tablici 3. prikazana su značenja s obzirom na dva najčešća aktera teritorijalnog označavanja – Torcidu i Bad Blue Boyse. Podaci slijede statistiku gradova, pa je očito da Torcida izrađuje, osim amblemskih, najviše oznaka koje nose integracijsko značenje (24,47%), dok oznake Boysa nose, osim amblemskog, često političko-aktivističko značenje (27,51%), a tek potom ostala. Premda značenja „osvajanja“ teritorija nisu čest

„gost“ u Splitu, značenja „obrane“ su na jednakoj razini kao i u Zagrebu gdje su oznake osvajanja puno češće. U nastavku se obrađuju pojedini primjeri ovih značenja.

Tablica 3. Značenja simboličkih oznaka s obzirom na aktere teritorijalnog označavanja (ukupni rezultati 12 područja)

Simbolička značenja Zagreb	BBB	Torcida	Ukupno	Simbolička značenja Split	Torcida	BBB	Ukupno
Amblemsko	268	1	269	Amblemsko	129	X	129
Hibridno	4	X	4	Hibridno	1	X	1
Političko-aktivističko	145	X	145	Političko-aktivističko	27	X	27
Obrana	46	1	47	Obrana	22	X	22
Osvajanje	3	25	28	Osvajanje	X	3	3
Integracijsko	61	X	61	Integracijsko	58	X	58
UKUPNO	527	27	554	UKUPNO	237	3	240

Amblemsko značenje sadržaja najzastupljenije je značenje u ovom istraživanju i nalazi se u oznakama koje nastaju sa svrhom isticanja simbola ili imena. Percepcija oznake „HAJDUK SPLIT ULTRAS“ (slika 22) za različite društvene aktere je bitno drugačija, no ovakva oznaka prisutna u navijačkom prostoru nosi svoje značenje koje ga direktno povezuje s Torcidom. Amblemsko značenje se pronalazi posvuda jer je njegov najčešći stil *tag*. Tekstualna poruka koja je prikazana na slici 23 je *hibridnog* značenja. Takvo značenje se pojavljuje u navijačkom sadržaju čije značenje posjeduje i druge konotacije („VOLIM SAMO MEGI“) pa se za njega ne može tvrditi da mu je svrha isključivo navijačke naravi. Takva su značenja u ovom istraživanju rijetka. Nalaze se blizu osnovnih i srednjih škola gdje postoji više aktera teritorijalnog označavanja koji slijede različite životne stilove.

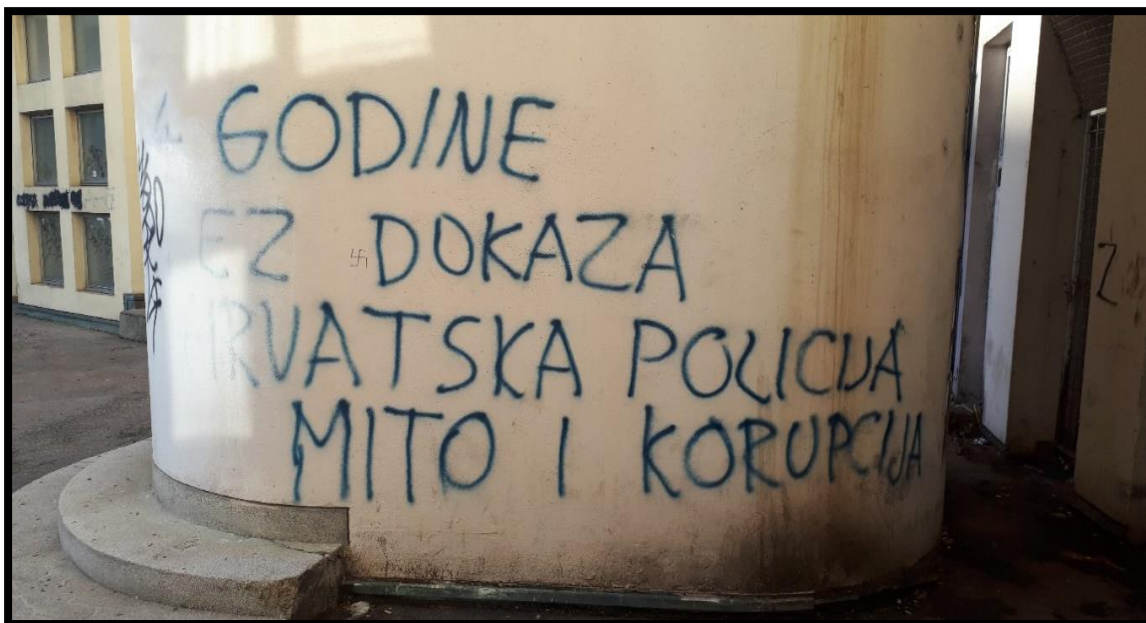

Slika 22 Amblemsko značenje

Slika 23 Hibridno značenje

Političko-aktivističko značenje (slika 24) u navijačkom označavanju nalazi se najčešće u tekstualnim porukama i šablonama. Za neke je oznake, poput onih koje imaju keltski križ unutar „O“ bilo najteže odrediti značenje. Političko-aktivističko značenje pojavljuje se u hrvatskih navijačkih grupa dosta rano, još za vrijeme njihovog etabliranja. No, kako se politički angažman navijačkih skupina mijenjao, tako se mijenjao i njihov izražaj na gradskim površinama. Nekad popularna parola „BBB za HDZ“ danas je posve nevjerojatna. Navijački aktivizam ide u smjeru izazivanja struktura domaćeg nogometa, politike, sudstva, novinara te policije. I među Boysima i Torcidašima prisutne su poruke protiv „modernog nogometa“, čime se oni uklapaju u širi društveni pokret čiji je glavni apologeta navijačka subkultura.

Slika 24 Političko-aktivističko značenje

Značenja *osvajanja* i *obrane* se vezuju uz česte navijačke rituale Torcide i BBB-a. Rituali su to kojima je svojstveno upadanje u gradove u kojima navijačka skupina gostuje te zauzimanje određenih „svetih mjesta“ druge navijačke skupine s obaveznim označavanjem tog teritorija kao da je isti na taj period pripadao samo toj navijačkoj skupini, a čim ona ode će se ponovno uspostaviti ravnoteža (primjer je Torcidina oznaka na Svačićevom trgu u Zagrebu). Ukoliko postoje znakovi njezina prolaska, oni će biti potpuno izbrisani ili izbrisani na način da se sadržaj namjerno ostavi, kako bi se prikazao podređeni položaj te skupine simboličkim precrtavanjem te dopisivanjem svoga simbola ili imena (vidi sliku 25). Oznake, koje bi inače bile interpretirane kao oznake amblemskog značenja, u ovom slučaju imaju šire značenje za aktere koji ih percipiraju na ovaj način. Integracijsko značenje je najšire značenje u klasifikaciji te se nalazi najčešće na najsloženijim stilovima (šablonski grafiti, grafiti i murali) i posjeduje najsloženiju formu (simboličko-slikovno-tekstualnu). Prilikom sakupljanja materijala u Splitu, naišao sam na mural sa slike 26. Sadržaj koji se odnosi na poginule pripadnike navijačkih skupina ili druge pojedince bliske ovoj subkulturi, ima poseban status u navijačkom označavanju istraživanih skupina. Takav se sadržaj pravi na način da se ishode dozvole, plaćaju profesionalni grafiteri i najčešće izrada takvih sadržaja ide u smjeru murala. Takvi murali postaju mjesta od posebnog pijeteta, koja se obilazi nekoliko puta godišnje, ispred njih se rade okupljanja i ona povezuju navijačku i širu zajednicu. Zbog toga su, ta mjesta izrazitog integracijskog značenja, obično na smislenim lokacijama koje bude emocije

(poput murala vukovarskog vodotornja u Vukovarskoj ulici u Zagrebu) ili murala za navijačke vođe Torcide ispred ulaza na samu sjevernu tribinu (vidi sliku 5).

Slika 25 Značenje "osvajanja" i "obrane"

Slika 26 Integracijsko značenje

5.5. Evidencija i određenje najčešće korištenih simbola navijačkih skupina

U ovom poglavlju, predstaviti će se najčešće korišteni simboli navijačkih skupina. Sakupljeni su analizom arhiva na službenim Internet stranicama navijačkih skupina, bazama podataka⁶¹ i terenskim prikupljanjem simboličkih oznaka u dva grada: Splitu i Zagrebu. Simboli, s obzirom na njihovu upotrebu u označivačkim praksama navijačkih skupina, imaju različita značenja i svrhu. Određenje njihovog simboličkog značenja povezujemo s korištenjem u navijačkim praksama te njihovim *prelijevanjem* iz prostora nogometnih utakmica (napose stadiona i njegove okolice) na prostore grada i šire (Bérangère, 2015). To *prelijevanje* navijačkih praksi odnosi se kako na relaciju s *prostorom*, tako i na relaciju s *vremenom*. Navijačke prakse ne zauzimaju samo vremenske okvire nogometnih utakmica, već i svakodnevni život aktera aktivnih u navijačkom svijetu. Tako i prakse označavanja zauzimaju jedan širi vremenski i prostorni okvir koji, jasno je, izlazi iz „okvira“ javnosti poznatih navijačkih praksi. Simboli koji se koriste u ovom označavanju ponekad mogu biti usmjereni na *navijačkog suparnika*, a ponekad imati integrativnu funkciju (Bérangère, 2015). Ovakva, „šira“ značenja, bit će

⁶¹ www.badblueboys.hr; www.torcida.hr; <https://www.flickr.com/photos/badblueboys/albums>

detaljnije obrađena u sljedećem poglavlju. Specifična značenja najčešće korištenih simbola navijačkih skupina Torcide i Bad Blue Boysa dobivena su istraživanjem simboličnih sadržaja kroz vrijeme njihovog nastanka do trenutne uporabe. Simboli starijih i masovnijih navijačkih skupina pojavljuju se često na zidovima i obično su dobro poznati javnosti. Međutim pojedini simboli obrađenih navijačkih skupina, ipak, ostaju nepoznati široj javnosti, što zbog manjka interesa same publike, što zbog vrlo bitnog faktora subkulturne integracije temeljene na *buntu* i, u jednu ruku, tajnog i mističnog faktora kojim su obavijeni. Simboli prikazani u ovom poglavlju uključuju samo simboličku formu *grafitnih izraza* kako ga vide Lalić et al (1991). Premda, najčešće, i tekstualna poruka može imati simboličko značenje, tekstualne poruke su izostavljene iz ovog pregleda (osim kratica samih navijačkih skupina koje, ustvari i jesu, prije svega, simboli). Naime, navode se samo najčešći simboli i svojevrzne „ikone“ navijačke skupine kao kolektiva (zanemareni su simboli podskupina)⁶².

Torcida Split Simbol	Opis	Značenje
Stilizirano slovo „T“	Stilizirano slovo T s omotanim šalom, na kojem je prisutno slovo „h“. Novija inačica ovog simbola je šal zamijenila sa zastavom.	Najstariji simbol Torcide. T simbolizira Torcidu, dok šal/zastava sa slovom „h“ simbolizira Hajduk.
„Žan“	Dugokosi muški lik (prikazana samo glava) sa sunčanim naočalama i crveno-plavom maramom sa slovom „h“	Jedan od starijih simbola Torcide. Prikazani lik je Žan Ojdanić, jedan od vođa Torcide, preminuo prije nekoliko godina.
„h“	Slovo h	Simbol Hajduka
WØB	Kratica za „White Boys“ s keltskim križem u sredini.	Jedan od starijih simbola navijača Hajduka. Vrlo vjerojatno stvoren pod utjecajem engleskog navijačkog pokreta koji se širi 80-ih godina na ovim prostorima. Kasnije, početkom 2000-ih, prisutna je vodeća podgrupa Torcide – White Boys 01 pa se WB često povezuje i s ovim podgrupom.
„1950“	Broj 1950	Simbol osnutka Torcide. Torcidaši vole isticati godinu osnutka zbog toga što se godina uzima kao godina osnutka prve europske navijačke skupine.

⁶² Prikaz najčešćih simbola dostupan je u prilogu 5.

Grb Hajduka	Krug koji se sastoji od plavog oboda sa slovima Hajduk Split i unutarnjom površinom od 25 naizmjeničnih crveno-bijelih polja.	Simbol za grb HNK Hajduk. Specifičan jer je prethodni grb Hajduka imao crvenu petokraku zvijezdu.
Grb grada Splita	Pravokutnik, uokviren gotičkim kvadratima, koji prikazuje sliku stiliziranog pročelja Dioklecijanove palače te zvonik splitske katedrale. Na lijevoj strani zvonika prikazan je hrvatski grb, a na desnoj sv. Dujam, zaštitnik grada Splita.	Simbol za grad Split. Torcida, ističe da dolazi baš iz Splita.
„1911“	Brojevi 1911	Simbol za godinu osnutka Hajduka.
„Nst“ i „trobojnica Patria Nostra“	Sastoji se od kratice NST i hrvatske trobojnice (bez grba) oko koje najčešće piše slogan „Patria Nostra“	Kratice se odnosi na „Nesvrstani Split“, aktivnu navijačku skupinu Hajduka 70-ih godina, a od početka 2000-ih i jednu od podgrupa u samoj jezgri Torcide. Hrvatska trobojnica i slogan „Patria Nostra“ danas označavaju svojevrsnu tradiciju splitske navijačke skupine i njezinih podgrupa. Nesvrstani 70-ih su bili prva organizirana skupina u Jugoslaviji, a slogan i trobojnicu nosili su zašivenu na rukavima jakni (Lalić, 1993).
„Roundel“	Krug unutar kojeg su iscrtane crvena i bijela linija i plava točka u sredini.	Simbol koji su prve koristile vojne jedinice RAF-a (britansko zrakoplovstvo). Već pojavom brendova koji koriste taj simbol poput Lamrette i Ben Shermana, logo preuzimaju i navijačke skupine koje prate „Mods“ subkulturu. Kasnije, simbol dobiva i novo značenje – mete društva („target of society“). Kod Torcide se taj simbol počinje koristiti od 2000-ih. A često je preko njega ispisano ime skupine.

Bad Blue Boys Zagreb		
Simbol	Opis	Značenje
„Buldog“	Glava psa tipa buldog koji pokazuje oštar pogled i zube.	Buldog je česti simbol navijačkih skupina povezivan s engleskim huliganizmom. Buldog simbolizira lojalnost i opasnost za autsajdere.

		Najvjerojatnije je preuzet kasnih osamdesetih od Barceloninih Boixos Nois-a.
„Štit“	Štit s tri ukošene boje koje redosljedom odozgo prema dolje idu nizom: tamno plava, bijela, srebrno-siva. U bijelom polju često je prisutan i broj 1986.	Štit je 2007. uveden kao novi službeni „znak“ BBB-a. Zato što se željela naglasiti „stara“ huliganska tradicija BBB-a, u međuvremenu je vraćen buldog kao jedini simbol BBB-a. Zbog toga što je često korišten od strane „Mamićevaca“ više nije u službenoj upotrebi BBB-a.
„1986“	Broj 1986	Simbolizira godinu osnivanja BBB-a: 1986.
„BBB (B.B.B.)“	BBB (B.B.B.)	Skraćenica imena Bad Blue Boys
„d“	Malo slovo d	Simbolizira nogometni klub Dinamo Zagreb. Od samih je početaka ključan simbol za izražavanje i označavanje Bad Blue Boys-a. Lalić još 1991. piše o karakterističnom izražavanju Dinamovih fanova s malim slovom „d“ (1991:106)
Grb Dinama	Sastoji se od zlatnog (srebrnog) kruga koji je podijeljen na dvije jednake polovice kosom linijom. U prvoj polovici su 15 naizmjenično postavljenih crveno-bijelih kvadrata. U drugoj polovici je stilizirano malo bijelo slovo d sa zlatnim obrubom na plavoj površini.	Simbolizira nogometni klub Dinamo Zagreb, plavu boju i hrvatsko porijeklo kluba.
Grb Zagreba	Sastoji se od štita na kojem je, na plavoj površini, prikazan zamak s tri kule i otvorenim vratima koji je položen na zelenom brijevu i iznad kojeg su mjesec i zvijezda Danica.	Simbolizira grad Zagreb. Pri izradi ovog simbola BBB-i obično koriste zatvorena vrata grada- čime žele naglasiti da se radi o čuванom teritoriju.
Ω	Sastoji se od grčkog slova „omega“.	Predstavlja otpor. BBB-i smatraju da je njihovu povijest obilježilo snažno protivljenje institucijama i moćnicima, stoga omegu, koja je smišljena 2011. godine, koriste kako bi naglasili svoj bunt protiv sistema i represije.
Zvijezda sjevernjača	Sastoji se od prikaza plavo-bijele zvijezde sjevernjače.	Prvi puta je u ikonografiji iskorištena 2015. godine prilikom koreografije i poruke „U zemlji ugašenih ideala, svijetlost zvijezde obasjava put“.

		Zvijezda je stilizirana tako da podsjeća na boje Dinama i Bad Blue Boysa.
--	--	---

6. Rasprava

U ovom istraživanju simboličkog označavanja teritorija od strane navijačkih skupina, analizom sadržaja simboličkih oznaka obrađena su područja 12 prostornih jedinica u Splitu i Zagrebu i prikupljeno je 909 oznaka u dva grada. Analizirane su prikupljene simboličke oznake s obzirom na lokaciju, aktera teritorijalnog označavanja, kvalitetu izrade i značenje sadržaja. Osim gradova, uspoređivale su se i najveće navijačke skupine u tim gradovima: Torcida i Bad Blue Boysi. Popisani su i istraživani najčešći simboli koje koriste ove skupine, a postavljena je i klasifikacija razdoblja simboličkog označavanja navedenih navijačkih skupina.

Pri označavanju simboličkim oznakama najviše se koriste jednostavni stilovi poput *tagova* i tekstualnih poruka. U gradu Zagrebu, njihova je kvaliteta, s obzirom na stil i formu, jednostavnija nego u Splitu. Osim velike zastupljenosti *tagova* i *tekstualnih poruka*, u Zagrebu su zastupljene i šablone, kojih u Splitu ima vrlo mali broj. Putem šablona se najviše komunicira političko-aktivistička značenja. Šablonski grafiti su podjednako zastupljeni u oba grada, ali je razlika u tome što je splitski šablonski grafit uglavnom izrađen na zidovima zgrada te je njegov obujam i raspon značenja veći, dok je zagrebački šablonski grafit „pronašao“ svoje mjesto na uličnim razvodnim ormarićima te se uglavnom nalazi na granicama kvartova i gleda prema „van“. Grafiti su dominantan složeni stil navijačkog izražaja, premda, s postojanjem šablonskih grafita i sve češćih izrada murala, njihov značaj slabi. Splitski je izražaj bitno utemeljen na simboličko-slikovno-tekstualnoj formi. U gradu Splitu pronađeno je čak 82 (31,5%) oznake s tom formom, dok je, za usporedbu, u Zagrebu pronađeno 77 (11,86%) oznaka s tom formom. Uzimajući u obzir prostorno-demografske karakteristike gradova te kvantitetu sakupljenog materijala, ovaj podatak je ključan za razumijevanje različitosti izražavanja u Splitu i Zagrebu. U Zagrebu se navijački sadržaj oznaka iskazuje najviše simboličko-tekstualnom formom (60,55%) i tekstualnom formom (21,41%). Treba napomenuti da je u Zagrebu prisutna slikovno-tekstualna forma (zbog šablona) dok je u Splitu uopće nema.

Amblemsko značenje je najčešće i podjednako je zastupljeno u oba grada. Drugo mjesto u Splitu zauzima integracijsko značenje, a u Zagrebu političko-aktivističko značenje. Ovi podaci su razumljivi ako se pogleda složenost stila i forme koji se koriste u Splitu. Integracijsko značenje je najviše bilanca murala i opsežnih grafita, nastalih kampanjom za stogodišnjicu Hajduka. Potrebna je detaljnija analiza stanja ovih oznaka kako bi se utvrdilo jesu li se sadržaji u međuvremenu mijenjali, no spomenuta kampanja je zasigurno dovela do podizanja svijesti drugih građana o ovom obliku ukrašavanja grada. Političko-aktivističko značenje, koje je izuzetno često u Zagrebu, je rezultat navijačke borbe protiv Zdravka Mamića i ostalih struktura (HNS, policija i dr.) koje navijači percipiraju kao krivce za situaciju u kojoj se našao nogometni klub Dinamo i sami Bad Blue Boysi. Značenja osvajanja teritorija pronalaze se u Zagrebu na više mjesta zbog toga što je Zagreb veći grad i ima više sportskih klubova, dok zanemariv broj ovakvih značenja u Splitu sugerira da su splitske gradske površine „jednobojne“. Ovaj podatak nam govori i nešto više, a to je da se navijački rituali „osvajanja“ i „obrane“ grada odvijaju gotovo uvijek u Zagrebu. Jasno je to i s obzirom na omjer gostovanja Torcide u Zagrebu i BBa u Splitu⁶³. Takav „trend“ pokazuju oznake samih aktera teritorijalnog označavanja. Dok u Zagrebu postoji nekoliko desetaka sakupljenih oznaka gostujućih navijačkih skupina, a najviše Torcide, u Splitu su, na istraživanom području, prisutne samo 4 oznake drugih navijačkih skupina (i to jedna od prijateljske). To je i rezultat situiranja glavnih gradskih prometnica. Naime, u Split vode samo dvije velike prometnice iz smjera Zagreba (put autocestom i put po magistrali), dok je ulaza u Zagreb puno više. Osim toga, jasna demografska slika Splita kao grada pretežno Dalmatinaca, a Zagreba kao političkog, ekonomskog i edukacijskog centra Hrvatske u koji se slijeva stanovništvo iz različitih krajeva, sigurno utječe i na propusnost određenih navijačkih rituala gostujućih navijača. Označavanje više navijačkih skupina istodobno i danas je, premda s drugim akterima, aktualno. Posebice s rastućom tendencijom kreiranja navijačkih blokova u Europi, koja je posljednjih nekoliko godina prisutna i na hrvatskoj navijačkoj sceni. Torcidaši zajedno označuju s poljskom prijateljskom navijačkom skupinom Torcidom Górnik i s portugalskim No Name Boysima iz Lisabona (navijačima Benfice), a Boysi označuju s Gate 13 iz Atene. Uzimajući u obzir pokazni oblik nasilja („agro“) što ga kreiraju navijači posebnim oznakama svojeg teritorija, valja primijetiti da je u Zagrebu, nekoliko desetaka oznaka domaće skupine precrtano od strane aktera koji

⁶³ Torcida često dolazi u Zagreb jer je najviše prvoligaša upravo iz Zagreba.

nemaju povezanosti s navijačkom subkulturom, dok takva situacija nije zabilježena u Splitu. To dovoljno govori i o jačoj povezanosti koja postoji između Torcide i građana Splita, koji prihvaćaju i odobravaju mnoge Torcidine akcije (poput prosvjeda na Rivi 2014. godine).

Lokacijski su oznake navijača u Zagrebu najviše zastupljene u širem centru grada dok su iz užeg centra grada ovakve oznake „protjerane“ policijskim nadzorom najfrekventnijih trgova, kamerama i osvjetljenjem. Te su oznake jednostavnog stila i forme i pronalaze se na mjestima na kojima se sastaju navijači. Obično su ta mjesta parkovi poput Opatovine, Ribnjaka, Mažuranićevog trga i Svačićevog trga. Oznake se pronalaze i u blizini škola (poput gimnazija u Križanićevoj ulici i Gornjogradske gimnazije). Prostor stadiona je gusto ispunjen različitim tipovima oznaka. Ovo je mjesto gdje se najočitije vodi „rat znakovima“ između navijačkih skupina, ali i podgrupa. Osim s navijačima, rat se vodi sa strukturama Dinama i HNS-a. Jasno se, s velikim brojem političko-aktivističkih oznaka, daje do znanja politički i ideološki stav navijačke skupine Bad Blue Boys. Prilaz stadionu Maksimir posljednjih je nekoliko godina prestao biti poprište stalnih tučnjava Torcide i Boysa, no još su prisutni „ožiljci“ na fasadama koji zorno prikazuju postojanje drugačijeg prostora 90-ih godina. Oznake gostujuće skupine, a najčešće Torcide, pronalaze se upravo po uličicama ovog područja. Ove oznake nalaze se u manje prometnim ulicama, dok su oznake domaće grupe jasno istaknute na glavnim avenijama koje vode prema stadionu (poput grafita u Branimirovoj, Zvonimirovoj i Martićevoj ulici). U istraživanim područjima gradskih kvartova koji se poklapaju s mjesnim odborima, najinteresantnije je označavanje imaginarnih granica kvartova šablonskim grafitima koji gledaju prema velikim prometnicama (poput takvih šablona na Vukovarskoj, Savskoj i Slavenskoj aveniji koje omeđuju Trešnjevku Sjever). Na takvim grafitima najčešći simboli su prikazi buldoga, grba grada Zagreba s prekrštenim palicama ili ime kvarta. Unutar kvartova nalaze se složeniji sadržaji, na mjestima za koje su ljudi simbolično vezani, poput školskih igrališta ili kvartovskih središta. Zanimljivo je da su škole i njihova okolica, u svakom istraživanom kvartu, prepune oznaka, dok vrtići i parkovi u blizini vrtića imaju vrlo malo oznaka. Shvatljivo je to ukoliko smatramo da označavanje vrše samo osnovnoškolci i srednjoškolci, međutim kontingent koji najčešće vrši označavanje su kvartovske podgrupe. U kvartovima gdje je više stambenih blokova s otvorenim prilazom natkrivenim prostorima (poput prolaza u sklopu stambene zgrade) više je sadržaja starijeg porijekla.

U Splitu, kao i u Zagrebu, navijački se izražaj seli iz samog centra grada (Dioklecijanova palača) te nastanjuje obližnje parkove (Park Emanuela Vidovića i park Varoš). Na prostoru stadiona, u nekoliko je šablonskih grafita, grafita i murala „presvučen“ kompletni potez platoa pa i ne preostaje površine za izradu jednostavnijih stilova. Kao što je već rečeno, ovdje nema prisutnog „rata znakovima“. Prilaz stadionu Zrinsko-Frankopanskom ulicom, ispunjen je grafitima i muralima posvećenim „ovisnosti“ o Hajduku („Modrice i u pržunu provedene noći za 'Ajduka moraju proći“) i kreativnom prostornom simbolikom poput grafita na Skalicama: „Najdraži suside moj“. Mertojak je kotar s najviše oznaka, te najvećim brojem podgrupnih oznaka uopće u istraživanju. To pokazuje i samu snagu podgrupe koja je aktivna u tom predjelu Splita. Granice kotara su omeđene sa strana velikih prometnica grafitima velikog raspona dok je prisutno grupiranje oznaka oko Kluba navijača u Odeskoj ulici. Na kotaru Plokite oznake su grupirane oko osnovne škole, dok to na Mertojaku nije slučaj jer je škola nedavno renovirana kao i škola na Trsteniku. Osnovna škola na Plokutama kompletno je ukrašena motivima Hajduka i Torcida, te prikazom jednog njenog poginulog pripadnika (vidi sliku 27).

Ograničenja ovog istraživanja su nedovoljno razvijeni analitički alati kojima se služilo u ovom istraživanju. Premda iznenađujuće aplikabilna, klasifikacija značenja te njezina hijerarhija i operacionalizacija predstavljala je najveći problem. Zbog toga što je sortiranje značenja po „važnosti“ zapravo neadekvatno jer je prosuđivač „važnosti“ pojedinog značenja uvijek isti, potrebno je ovo istraživanje proširiti kvantitativnim metodama koje bi nam, ispitivanjem relevantnog broja sudionika, rekle više o važnosti pojedinih oznaka. Tim bi procesom vjerojatno lakše došli do analitički „jače“ hijerarhije značenja. Osim toga, istraživanje je provedeno u kratkom periodu, na svega nekoliko područja, u dva velika grada, pa je svaki oblik upućavanja rezultata ovog istraživanja vrlo upitan.

Od vremena posljednjeg istraživanja navijačkog sadržaja u *grafitnim izrazima* (Lalić, Leburic i Bulat, 1991), navijački se izražaj u mnogome promijenio. Rezultati dobiveni posljednjim istraživanjem *grafitnih izraza* u Splitu, današnji Split nikako ne bi mogli objasniti Lalićevom tvrdnjom da je „većina natpisa standardizirano“ (91:114). Prije svega, prisutna je ekstenzivna promjena stila označavanja te evolucija od jednostavnog prema kompliciranom izražaju koji je u Splitu dostigao visoke razmjere. Prethodni ogledi o niskom stupnju individualiziranosti i kreativnosti navijačkih natpisa donekle stoje,

premda se s razvitkom subkulture navijača u Hrvatskoj i to bitno mijenja. Prisutna su ozbiljna odstupanja u Zagrebu gdje se vodi „rat znakovima“ kao produžetak stvarnog rata između nekoliko različitih aktera. Navijački pokret u Splitu u bitnom je izmijenio stil, a u Zagrebu značenje simboličkih oznaka, tijekom nekoliko razdoblja koja su ih formirala.

Prikazani rezultati omogućuju nekoliko pronalazaka koji se poklapaju sa teorijama o prostoru Martine Löw. Naime, prilikom promatranja užeg centra istraživanih gradova, dobiva se dojam čistog i etabliranog institucionaliziranog prostora dominantne kulture u kojemu nema simboličkih oznaka teritorija kojeg stvaraju subkulture. Svaki dan se na tim *mjestima* odigravaju jednaki, rutinski, institucionalni procesi poput čišćenja ulica, policijskog nadzora, odvoza smeća i obilaska prometnih redara. Takav pronalazak, nesumnjivo, sugerira pobjedu institucionaliziranog prostora nad prostorom subkulturalnih aktera. U širem je centru, ipak, prisutan subkulturni prostor i to najviše u dijelovima koji su sakriveni nekakvim barijerama –poput parkova, parkinga, garaža i drugog. Jedan takav subkulturni prostor bio je i zagrebački park Ribnjak, no u posljednjih pet godina ovaj se prostor uvelike promijenio. Stavljena je rasvjeta, pojačane su policijske ophodnje, ugašen je kulturni klub Purgeraj i uklonjeno je staro dječje igralište, pa je i ovdje jasno prikazana „moć“ *situiranja* o kojem govori Löw. Stvorivši „pitomu atmosferu“ grad je iz ovog mjesta izbacio prostore subkultura. Prilazi stadionima, a specijalno okupljališta (poput Kineskog zida i Ružmarinke), vrve subkulturnim sadržajem. To su *mjesta* na kojima se okupljaju subkulturni akteri i gdje se njihovi rituali iz žive atmosfere, pretapaju na zidne površine, prebacujući svoje simboličko značenje za aktere u obliku različitih stilova. Različitost stila oznake sugerira i različiti stupanj značenja određenog mjesta za subkulturni prostor. U Zagrebu su, prolaskom sporednim ulicama, vidljivi ožiljci 90-ih godina u kojima su sukobi na ulicama prilaza Maksimiru bili svakodnevna pojava. Danas, kada se takvi rituali izbacuju iz područja stadiona i centra grada, takve su simboličke oznake sve rjeđe. Atmosfere koje proizvode navijački prostori u kvartovima, često se naslanjaju na lokalne posebnosti pa zbog toga imaju funkciju integracije, ne samo subkulturnih pripadnika, nego i drugih stanovnika kvartova koji se poistovjećuju s takvim „atmosferski napunjenim“ *mjestima*. Vrhunski primjer takve integracije je mural poginulom pripadniku Torcide na Osnovnoj školi Plokite. Nogometni turnir koji se održava svake godine, odražava postojanost nekoliko usporednih prostora na jednom *mjestu*. Dok pripadnici Torcide pale baklje, malonogometni igrači zabijaju golove, stanovnici kvarta navijaju sa tribina, a organizatori brinu o roštilju. Zajednički moment

za sve te prostore je paljenje svijeća poginulom pripadniku Torcide, „Pucku“. Ovim se ritualom preinačuje prvotna „svrha“ ovog *mjesta* kao osnovnoškolskog nogometnog igrališta u *mjesto* napunjeno atmosferom svih stanovnika kvarta. Posljedično i navijačke oznake, poput murala na školi, postaju dio prostora svih stanovnika, s kojima se oni poistovjećuju i koje pune percipirane atmosfere sa simboličkim značenjem. Ovakav proces Martina Löw naziva *sinteza*.

7. Zaključak

Za potrebe provedbe ovog istraživanja konstruiran je i primijenjen novi analitički okvir za istraživanje simboličkih oznaka, u kojemu se koristi ne samo forma, nego i stil simboličkih oznaka. Podjela na šest hijerarhijski strukturiranih stilova pokazala se vrlo korisnom u analizi. Ovakav kombinirani alat dopustio je bolje određenje sakupljenog materijala.

Konačni nalazi ovog istraživanja mogu se sumirati u nekoliko kategorija:

Najčešći *stil označavanja*, u oba grada, je *tag*, a dominantno značenje sadržaja amblemsko. I u Splitu i u Zagrebu su dominantan *akter teritorijalnog označavanja* domaće navijačke skupine. Pronalazi se malo oznaka gostujućih, neprijateljskih skupina. Ovo posebno vrijedi za slučaj grada Splita, gdje su pronađene samo tri takve oznake. Takav trend, pokazatelj je da se navijački rituali „ulice“ polako pomiču izvan gradova. Glavna razlika između Splita i Zagreba počiva na formi i korištenom stilu prilikom označavanja. U Splitu se češće označava kompliciranijim stilovima poput šablonskih grafita, grafita i murala dok su u Zagrebu dominantnije jednostavnije forme poput tekstualnih poruka i šablona. Osim amblemskog, u Splitu je najzastupljenije integracijsko značenje sadržaja, a u Zagrebu političko-aktivističko. Prilikom obilježavanja teritorija, navijačke skupine posebnu pažnju vode o vidljivosti njihovih simboličkih oznaka. Zbog toga su najčešća mjesta složenijih stilova simboličkih oznaka i najprometnija. Najčešća mjesta jednostavnijih izraza su navijačka okupljališta. Obično se radi o parkovima, školskim igralištima ili navijačkim prostorijama. Osim navedenog, potrebno je spomenuti iscertavanje granica svojeg teritorija u gradu. Tako se najčešće šablonske grafite postavlja na prometnice koje obilaze kvartove. Ti grafiti uniformnog su sadržaja jer su izrađeni šablonama i često se sastoje od buldoga, grba grada Zagreba s ukrštenim palicama, parole

„grad je naš“ i bijelog slova „d“ na plavoj površini. Često se uz simbole postavljaju i oznake lokalnog identiteta. U Splitu se kotari omeđuju velikim grafitima i muralima na kojima su, također, prisutne oznake lokalnog identiteta (poput „Ave Pucko“ ili Mertojak do Zemuna). Prisutna je tendencija istjerivanja navijačkih rituala označavanja iz užeg centra grada na području Splita i Zagreba. S obzirom na analizirana razdoblja razvitka navijačkog označavanja, valja zaključiti da je u početnom razdoblju (1980-ih i 1990-ih) dominantno „ulično“ predstavljanje navijačkih skupina. Povijest označavanja počiva uglavnom na „ulici“, a manje na tribini i to je jedan od razloga zašto Lalić et al.(1991) pronalaze da je stil jednostavan, standardan i konzistentan. Prilikom razvitka navijačkih tribina početkom 2000-ih godina, te proliferacijom organiziranja u podgrupe, simboličke oznake se mijenjaju, kopirajući estetiku tribine, šireći povijesne *simbole* novima i time rastući u kreativnom smislu. Međutim, krajnja svrha kreativne sfere je, ponovno, kompeticija s drugim akterima pa je oznaka s takvim motivima i značenjima još uvijek prisutna. Prema rezultatima ovog istraživanja, simboličko označavanje teritorija navijačkih skupina praksa je koja je duboko ukotvljena unutar navijačke subkulture. To pokazuju, ne samo evolucija stila i forme navijačkog označavanja tijekom nekoliko postavljenih razdoblja, nego i zacrtani cilj označavanja. Ekstenzija aktualne borbe za „čisti nogomet“, koja se odvija u režiji navijačkih skupina protiv vodećih struktura hrvatskog nogometa, na gradske fasade, dokaz je sofisticiranog oblika komunikacije kojeg koristi navijačka subkultura. Represija koju su doživjele navijačke skupine u Hrvatskoj proteklih nekoliko godina te, s njom povezana, moralna panika, odmaknule su navijačku subkulturu ponovno na margine društva. Na taj način postavljene barijere, premoštene su „subkulturnim izlozima“, koji su, u slučaju Torcide, preinačili kompletnu vizuru jednog grada, time zadobivši povjerenje sugrađana i njihovu podršku, a u slučaju Bad Blue Boysa ekstrahirali nužnost obraćanja pozornosti i rješavanja problema kriminala u hrvatskom sportu.

Ovaj konfliktni obrazac prostora subkulture navijača i prostora dominantne kulture sugerira da je simboličko označavanje od velikog značaja za konstituciju navijačkih prostora procesima *sinteze*, dok je proces izgradnje mjesta razmještajem, funkcija kojom gradske strukture mogu izvršiti selekciju prostora, inkluzijom i ekskluzijom (proces *situiranja*). Konflikt s dominantnim prostorom vidljiv je odmah iz poruka navijačkih aktera (poput poruke „NE DAMO MAKSIMIR“). Osim ovog konflikta s dominantnom kulturom, subkulture se natječu međusobno (precrtani simboli podgrupe

„U18“ u „IQ18“) i unutar subkulture, gdje se percipirani teritoriji osvajaju označavanjem i time kreiraju atmosferu „rata znakova“ koja crpi značenja iz stvarnog rata navijačkih skupina. Prostori navijačkih skupina su inkluzivni prema stanovnicima i građanima njihovog grada. Tako ti prostori označavanjem porukama, grafitima, šablonama i muralima često kreiraju integracijska značenja koja su bitna za suživot prostora na istom *mjestu*.

Primjenom drugačijeg istraživačkog okvira za izradu istraživanja simboličkih oznaka pokušalo se pronaći bolje analitičko sredstvo za analizu navedenog društvenog fenomena. Premda u novije vrijeme dosta zapušteno područje, simboličko označavanje prostora je društveni fenomen koji dopušta da se bolje razumiju trenutne ili nekadašnje percepcije društva, ali i prostora. Takva pojava nepresušnog izvora podataka, uvelike se ignorira u društvenoj znanosti. Napisi na zidovima dio su nezabilježene komunikacije društvenih aktera koju je potrebno ekstenzivno istraživati i sustavno obrađivati.

8. Popis literature i izvora

Popis literature

- Alexander, C. J. (2008)** Iconic Consciousness: The Material Feeling of Meaning. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26: 782-794.
- Augé, M. (2001)** *Nemjesta. Uvod u moguću antropologiju supermoderniteta*. Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta.
- Bérangère, G. (2015)** Beyond the stadium: how 'ultras' supporters fit into the urban space. *Metropolitiques.eu*. URL: <https://www.metropolitiques.eu/Beyond-the-stadium-how-ultra.html> (20. 10. 2018.).
- Bodin, D., Robène, L., Héas, S. (2013)** *Huliganstvo*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje. Dostupno na: <https://www.azoo.hr/huliganstvo/index.html> (10. 11. 2018.)
- Bourdieu, Pierre (2014)** *Znanost o znanosti i refleksivnost*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Bowen, T. (2013)** Graffiti as Spatializing Practice and Performance. *Rhizomes*, br.25. URL: <http://rhizomes.net/issue25/bowen/> (20. 11. 2018.)
- Brighenti, A. M. (2010)** At the wall: Graffiti writers, urban territoriality, and the public domain. *Space and Culture*, 13(3): 315-332.
- Brimson, D. (2006)** *Tajne nogometnog huliganizma. Kako se mijenjala slika nogometnog nasilja*. Zagreb: Celeber
- Buzov, Ž., Magdalenić, I., Perasović, B., & Radin, F. (1988)** Socijalni i psihološki aspekti nasilničkog ponašanja sportske publike, *Pitanja*, 5-6:88.
- Castells, M. (2002)** *Moć identiteta. Informacijsko doba. Ekonomija, društvo i kultura*. Zagreb: Golden Marketing - Tehnička knjiga
- Cohen, A. (1980)** *Folk devils and Moral Panics*. Oxford: Robertson.
- Čaldarović, O., Šarinić, J. (2015)** *Suvremena sociologija grada*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Denscombe, M. (2007)** *A Good Research Guide*. New York: Open University Press
- Fanuko, N., Magdalenić, I., Radin, F., & Žugić, Z. (1991)** *Zagrebački nogometni navijači: grupni portret s BBB u središtu*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Forges, M. des (2011)** *Marking Space and Making Place: Geographies of Graffiti in Wellington, New Zealand*. Magistarski rad.
- Gamboni, D. (1988)** Skice odlaska i povratka: grafiti, vandalizam, cenzura i razaranja. *Quorum*, 1(18).

- Giullianotti, R., Armstrong, G. (2002)** Avenues of Contestation. *Social Anthropology* 10(2): 211-238.
- Gunderson, J. (2014)** *Introduction to Spatial Theory*. The University of Texas at Austin. Dostupno na: <https://sites.utexas.edu/religion-theory/bibliographical-resources/spatial-theory/overview/> (9. 1. 2019.)
- Haenfler, R. (2014)** *Subcultures. The Basics*, London, New York: Routledge.
- Hodges, A. (2018)** *Fan Activism, Protest and Politics. Ultras in Postsocialist Croatia*. London: Routledge.
- Hughson, J., Spaaij, R. (2011)** 'You are always on our mind': The Hillsborough tragedy as cultural trauma. *Acta Sociologica*, 54(3): 283–295. URL: <https://doi.org/10.1177/0001699311412623> (20. 11. 2018.)
- Klaić, B. (1974)** *Veliki rječnik stranih riječi*. Zagreb: Zora.
- Koković, D. (2010)** *Društvo, nasilje i sport*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Kümin, B., Osborne, Cornelia (2013)** At Home and in the Workplace: A Historical Introduction to the „Spatial Turn“. *History and Theory*, 52: 305-318
- Lalić, D., Leburic, A., Bulat, N. (1991)** *Najsmo ljudi: Grafiti i subkultura*, Zagreb: Alineja.
- Lalić, D. (1993)** *Torcida – pogled iznutra*. Zagreb: AGM.
- Lalić, D. (2015)** Nogometni navijači kao ekstremni desničari u Hrvatskoj od 2012. do 2014. U *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj* ur. Ilišin, V., Gvozdanović, A., Potočnik, D. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu; Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
- Lalić, D. (2018)** *Nogomet i politika*. Zagreb: Fraktura.
- Lannert, C. (2015)** The Perpetuation of Graffiti Art Subculture. *Butler Journal of Undergraduate Research*: Vol. 1(5). URL: <http://digitalcommons.butler.edu/bjur/vol1/iss1/5> (25. 11. 2018.)
- Lefebvre, H. (1974)** *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Löw, M. (2016)** *The Sociology of Space. Materiality, Social Structures and Action*. New York: Palgrave Macmillan.
- MacDonald, N. (2003)** *The Graffiti Subculture: Youth, Masculinity and Identity in London and New York*. New York: Palgrave Macmillan.
- Marsh, E. P. (1978)** Life and Careers on the Soccer Terraces. U: Ingham, R. (ur): *Football Hooliganism: The Wider Context*. London: Interaction: 61-81.
- Neumann, R. (1986)** *Das Wilde Schreiben, Graffiti Sprüchen und Zeichnen am Rand der Strassen*. Essen: Die Blaue Eule.

- Perasović, B. (1989)** Nogometni navijači kao dio omladinske subkulture, *Potkultura*, br. 4.
- Perasović, B. (1990)** Glazba i sport kao sadržaj grafita. *Kulturni radnik*, 1.
- Perasović, B. (1995)** Navijačko pleme: do nacije i natrag. *Erasmus*, 3(2): 61-67
- Perasović, B (2001)** *Urbana plemena. Sociologija subkultura u Hrvatsko.*
Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
- Philipps, A., Richter, R. (2012)** Visual Content Analysis of Stencil Graffiti:
Employing street reading for the study of stenciling. *Visual Methodologies* Vol. 1(1):25-35. URL:
<http://journals.sfu.ca/vm/index.php/vm/article/view/15/pdf> (23. 11. 2018.)
- Reisner, R. (1974)** *Two Thousand Years of Wall Writing*. London: Frederick Müller.
- Schielke, S. (2018)** A City of Walls. A Photo Essay on Writing on Wall in Alexandria, 2011-2017. U *Everyday Alexandria(s) – Plural experiences of a mythologized city* ur. Youssef Wel Chazly. Egypte/Monde arabe, vol 17: 157-191
- Snyder, G. J. (2009)** *Graffiti Lives: Beyond the Tag in New York's Urban Underground*. USA: New York University Press.
- Spaaij, R. (2006)** *Understanding Football Hooliganism. A Comparison of Six Western European Football Clubs*. Amsterdam: Vossiuspers Uva.
- Spaij, R. (2008)** Men Like Us, Boys Like Them: Violence, Masculinity and Collective Identity in Football Hooliganism. *Journal of Sport and Social Issues*. 32(3): 369-392. URL:
<https://doi.org/10.1177/0193723508324082> (28. 11. 2018.)
- Vrcan, S. (2003)** *Nogomet—politika—nasilje: Ogledi iz sociologije nogometa*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
- Vrcan, S. & Lalić, D. (1999)** From ends to trenches, and back: Football in the former Yugoslavia. U G. Armstrong & G. Giulianotti (Ur.), *Football cultures and identities* 176-185. London: Macmillan.
- Vukušić, D. (2016)** Susret subkulturnih stilova: primjer koncerta grupe „Šank“. *Sociološka luča* 10(2): 63-74.
- Wacquant, L. (2008)** Bourdieu. U R. Stones (Ur.) *Key Sociological Thinkers* 215-229. New York: Palgrave Macmillan.
- Widmark, H. (2017)** The Visual Culture of Football Supporters: The Borderland of Urban Activism and Art. *Urban Art: Creating the Urban with Art*. URL:

https://www.urbancreativity.org/uploads/1/0/7/2/10727553/urban_art_berlin_text15.pdf (23. 11. 2018.)

Popis internetskih izvora

Bad Blue Boys službena web - stranica: <http://www.badblueboys.hr/> (10. 10. 2018.)

Balkanski navijači web - stranica: <http://balkanskinavijaci.com/> (10. 10. 2018.)

Forum hrvatskih integralista: www.hrhbforum.info (10. 10. 2018.)

Geoportal državne geodetske uprave RH: <https://geoportal.dgu.hr/> (29. 12. 2018.)

Geoportal zagrebačke infrastrukture geografskih podataka:

<https://geoportal.zagreb.hr/Karta> (26. 12. 2018.)

Google karte: <https://www.google.com/maps> (28. 12. 2018.)

Iza gola facebook stranica: <https://www.facebook.com/Izagolahr/> (9. 10. 2018.)

Službene stranice grada Splita: <http://www.split.hr> (20. 11. 2018.)

Torcida službena web - stranica: <http://www.torcida.hr> (20. 11. 2018.)

Ultras-tifo web stranica: <http://ultras-tifo.net/> (9. 10. 2018.).

Ultras-tifo web forum: <http://forum.ultras-tifo.net/> (10. 10. 2018.).

Prilozi

Prilog 1 – primjer obrasca za evidentiranje simboličkih oznaka

Obrazac za evidentiranje simboličkih oznaka

Četvrt prikupljanja	Trstenik, Split
Točna lokacija	Ulica Dinka Šimunovića
Datum prikupljanja	29.09.2018.
Vrijeme prikupljanja	Subota, 13:04
Površina	Javna površina
Vrsta izraza	MURAL
Vrsta grafitne forme	Simboličko-slikovno-tekstualna
Značenje	Integracijsko
Akter teritorijalnog označavanja	Torcida, kolektiv

Opis prikupljanja:

Mural se nalazi na malom trgu u ulici Dinka Šimunovića, na zidu stambenog objekta. Prilikom prolaska danju, grafit je manje vidljiv zbog svoje bijele pozadine, no predvečer i noću grafit se vidi zbog obližnje ulične svjetiljke koja ga osvjetljava. Stvara specifičnu atmosferu koja budi osjećaj poštovanja u slučajnom prolazniku. Prilikom fotografiranja ovog murala, razgovarao sam s jednom gospođom koja je radnica u obližnjem dućanu, a izašla je baciti smeće. U razgovor smo ušli na način da je ona, vidjevši me kako fotografiram, glasno komentirala da je to „najlipši grafit u kraju“. Na moje pitanje zbog čega tako misli, odgovorila je da „predstavlja ovaj narod u Splitu“. Takav odgovor da nam naslutiti da je čak i osoba koja nije striktno vezana za navijačku subkulturu na ovaj mural ponosna te se s njime može povezati. Mural se sastoji od bijele podloge nanese farbam, te komplicirane slike „prvog sastanka“ osnivača Hajduka. Slika prikazuje šest osnivača te detaljno prikazuje lik i lica te pojavu svakog od njih. Iznad grafita nalazi se poruka „*Na ponos grada i puka nek' se Hajduk zove*“ te datum osnivanja Hajduka: „13. 02. 2011.“. Ovaj prikaz i poruka referiraju se i na televizijski serijal „Malo misto“ koji govori o povijesti Splita i njegovih stanovnika u prvoj polovici 20. stoljeća, a tematizira i nastanak Hajduka.

Prilog 2 - novinski članak

PASIVNI OTPOR

Vlahušić naredio da se izbrišu grafiti posvećeni braniteljima, spriječila ga Torcida!

22. PROSINCA 2016. U 18:26 [42 KOMENTARA](#) 12723 PRIKAZA AUTOR [Hina](#)

– Potpisao sam nalog da se neprimjerene slike na javnim površinama uklone i da se napravi bijela pozadina. To radimo svugdje drugdje u Dubrovniku, nema to veze ni s Mokošicom ni s onim što piše na grafitima. Što bi bilo da je nacrtano na Pilama? Kako bi reagirali novinari, javnost ili Mato Franković da je to napravljeno, možda, na Pločama ili zidinama, ili možda u Lapadu – upitao je Vlahušić

Pripadnici **Torcide** iz dubrovačkog predgrađa Mokošice i dio branitelja **mirnim** su **prosvjedom** spriječili radnike da po nalogu gradonačelnika **Andre Vlahušića** u četvrtak preboje grafite posvećene gardijskim brigadama koje su branile jug Hrvatske u Domovinskom ratu. Oko 50 pripadnika **Torcide** prosvjedovalo je na ulazu u Mokošicu, a prebojavanje grafita spriječili su polijevajući ih vodom i uljem te **pasivnim otporom**. Za izjave nisu bili raspoloženi, a sve je trajalo oko dva sata. Torcidaši su se okupili oko grafita, a neki su se popeli i na skele postavljene zbog oslikavanja zida.

Gradonačelnik Vlahušić potvrdio je kako je izdao nalog da se uklone grafiti koji su nastali bez **dopuštenja gradske uprave**, a istaknuo je kako bi to učinio da je riječ o bilo kojem dijelu Dubrovnika.

– Potpisao sam nalog da se neprimjerene slike na javnim površinama uklone i da se napravi bijela pozadina. To radimo svugdje drugdje u **Dubrovniku**, nema to veze ni s Mokošicom ni s onim što piše na grafitima. Što bi bilo da je nacrtano na Pilama? Kako bi reagirali novinari, javnost ili Mato Franković da je to napravljeno, možda, na Pločama ili zidinama, ili možda u Lapadu – upitao je Vlahušić te dodao da je policija ta koja mora osigurati uvjete za uklanjanje grafita. – Ako policija želi poštovati pravnu državu, onda neka napravi ono što smo od njih tražili. Ostajem čvrst u svojem stavu. To ne može biti tamo, a policija i Državno odvjetništvo ispituju tko je pozvao da se naprave ti grafiti. Ja sam podnio prijavu protiv ljudi koji su to napravili, a priložio sam i objavu HDZ-ova saborskog zastupnika **Mate Frankovića** u kojoj na Facebooku poziva građane na neposluš. Pitam državu koja je razlika između Ivana Pernara i Mate Frankovića ili ljudi koji crtaju u Mokošici – istaknuo je Vlahušić.

Na pitanje kad se može očekivati uklanjanje grafita, Vlahušić je odgovorio da se on ne bavi **neredom**.

– To ovisi o **pravnoj državi**, hoće li osigurati da javne površine budu čiste i uredne – zaključio je. Inače, Vlahušić je polovicom prosinca podnio prijavu protiv Frankovića jer je na Facebooku napisao kako treba "zaustaviti gradonačelnika u odlasku u **suludom pokušaju** brisanja grafita".

"Kao stanovnik Mokošice, smatram da je grafitima gardijskih brigada koje su **oslobodile naš grad** mjesto na ulazu u Mokošicu jer na primjeren način izražavaju naše poštovanje prema svim gardijskim brigadama i njihovim članovima, a koji u velikom broju nisu bili s područja grada Dubrovnika, ali su bili spremni dati svoje živote za naš grad. Vrijeme je da kažemo 'dosta je bilo' Andru Vlahušiću! Pozivam sve stanovnike da zajedno zaustavimo gradonačelnika na odlasku u ovom suludom pokušaju brisanja grafita naših gardijskih brigada", napisao je tada Franković.

IZVOR:

HINA (22. 12. 2016.) Vlahušić naredio da se izbrišu grafiti posvećeni braniteljima, spriječila ga Torcida. URL: <https://www.vecernji.hr/sport/andro-vlahusic-naredio-da-se-izbrisu-grafiti-posveceni-hrvatskim-braniteljima-sprijecila-ga-torcida-1137547> (20. 11. 2018.)

Prilog 3 – ostali relevantni novinski članci

- HINA (5. 2. 2018.). TUČNJAVA TORCIDE I BOYSA U LJUBUŠKOM: Navijači ozlijeđeni u sukobu zbog prešaranog grafita. URL: <https://net.hr/sport/na-rubu-sporta/tucnjava-torcide-i-boysa-u-ljubuskom-navijaci-ozlijedeni-u-sukobu-zbog-presaranog-grafita/#> (20. 11. 2018.)
- A.Ž.A., A.Đ. (11. 6. 2017.) Brutalna tuča 100 navijača na Novom Beogradu počela zbog jednog GRAFITA?! URL: <https://www.blic.rs/vesti/hronika/brutalna-tuca-100-navijaca-na-novom-beogradu-pocela-zbog-jednog-grafita/xvprsr9> (20. 11. 2018.); Novi.ba (10. 6. 2017.). Detalji stravičnog navijačkog obračuna u bloku 45: Demir krvario dok se penjao uz stepenice, pronađene 4 čahure. URL: <https://novi.ba/clanak/138046/detalji-stravicnog-navijackog-obracuna-u-bloku-45-demir-krvario-dok-se-penjao-uz-stepenice-pronadene-4-caure>
- Bjeljina info (15. 09. 2018.) KRVAVA TUČA U BIJELJINI ZBOG JEDNOG GRAFITA: Ubijen navijač u brutalnom obračunu pristalica Crvene Zvezde i Partizana. URL: <https://www.blic.rs/vesti/hronika/krvava-tuca-u-bjeljini-zbog-jednog-grafita-ubijen-navijac-brutalnom-obracunu/7zxgvel> (20. 11. 2018.)
- 24sata (21. 3. 2018.) Zagreb: Roditelji u strahu zbog najave osвете BBB-a. URL: <https://www.24sata.hr/news/zagreb-roditelji-u-strahu-zbog-najave-osvete-bbb-a-55044> (20. 11. 2018.); Škrlec, S (12. 5. 2010.) Tko sprema revanš – policija ili BBB? URL: <https://www.tportal.hr/sport/clanak/tko-sprema-revans-policija-ili-bbb-20100512/print> (20. 11. 2018.)

Prilog 4 – odabrane fotografije simboličkih oznaka u Splitu i Zagrebu

Slika 1 Mural - Velebitska ulica, Mertojak, Split

Slika 2 Grafit- Zrinsko-Frankopanska ulica, Prilaz Poljudu, Split

Slika 3 Grafit i šablonski grafit, Stadion Poljud, Split

Slika 4 Grafit Velebitska ulica, Mertojak, Split

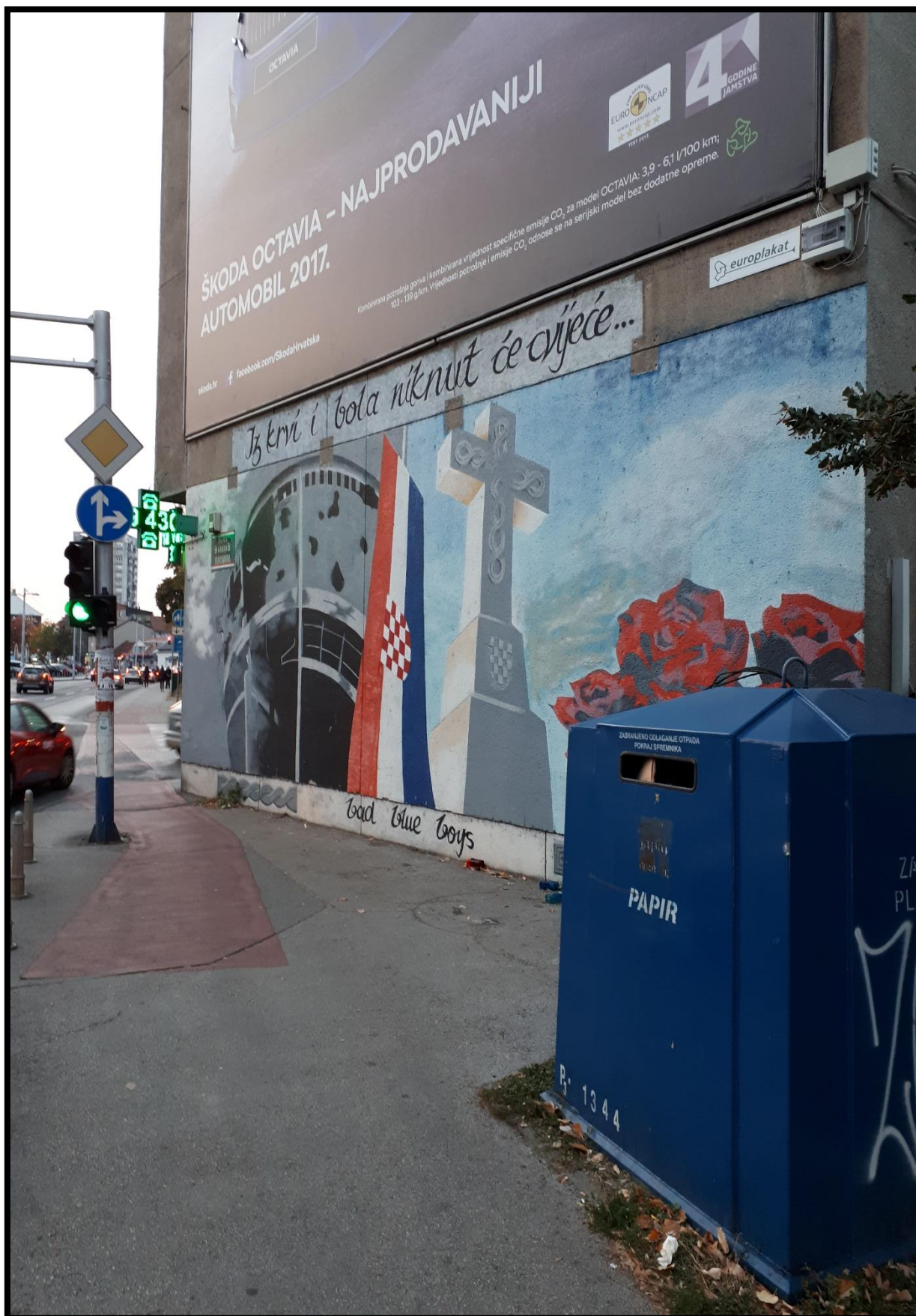
Slika 5 Vinkovačka ulica, Plokite, Split

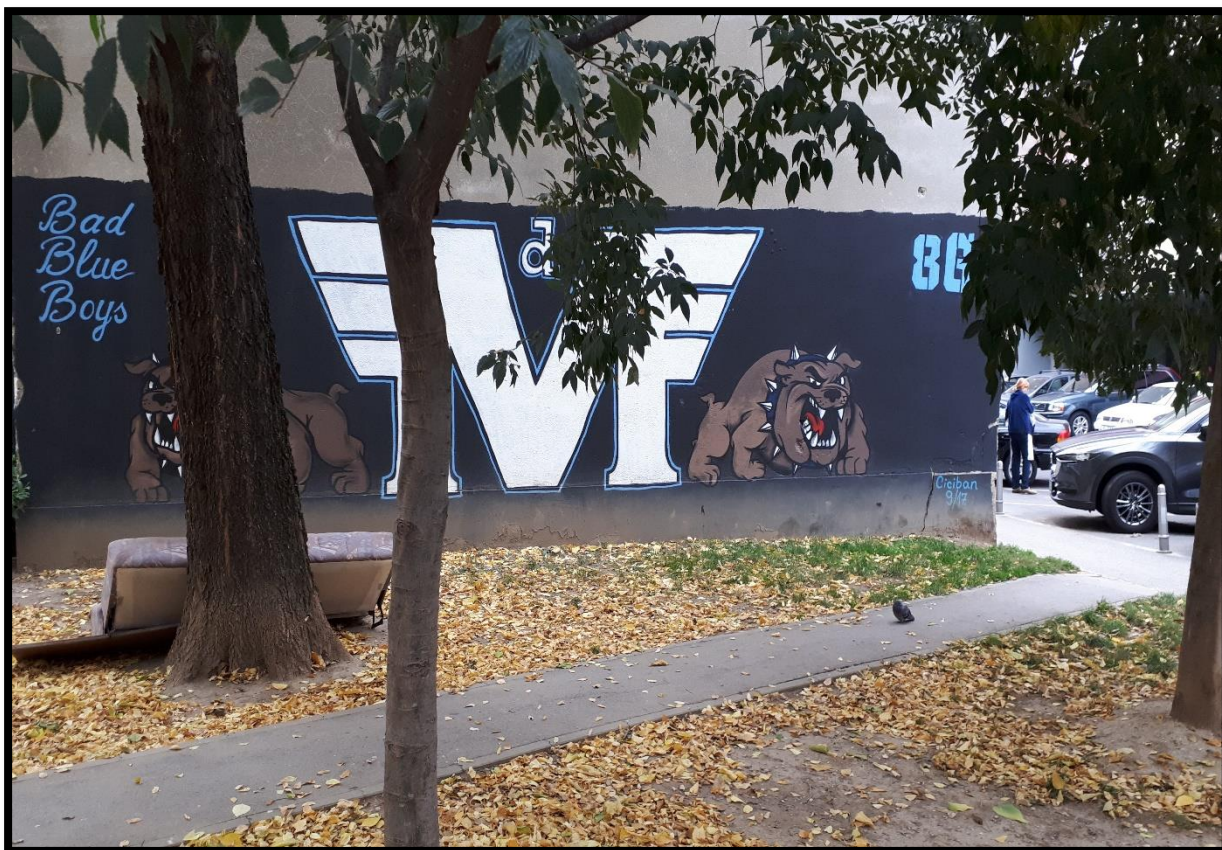
Slika 6 Mural - Ružmarinka, Zagreb

Slika 7 Tagovi, crkva Sv. Katarine, Centar, Zagreb

Slika 8 Vukovarska ulica, Trešnjevka sjever, Zagreb

Slika 9 Mural - Martićeva ulica, prilaz Maksimiru, Zagreb

Slika 10 Mural, stadion Maksimir, Zagreb

Prilog 5 - prikaz najčešćih simbola BBa i Torcide

- **Bad Blue Boys:**

Simbol 1 Omega - simbol otpora

Simbol 2 Štit- simbol BBa od 2006.-2010.

Simbol 3 Buldog - simbol BBa od osnutka

Simbol 4 Zvijezda sjevernjača

Simbol 5 Dinamov grb

Simbol 6 Grb Zagreba i natpis dinamo

- **Torcida:**

Simbol 7 Nesvrstani

Simbol 8 Grb grada Splita

Simbol 9 Hajdukov grb

Simbol 10 Roundel „Torcida“

Simbol 11 „Žan“

Simbol 12 Grb Torcide

Sažetak/Abstract

Simboličko označavanje teritorija navijačke skupine

Ovaj rad se bavi analizom i objašnjavanjem simboličkog označavanja teritorija navijačkih skupina na primjeru materijalnih površina gradova Splita i Zagreba. Pomoću relacijskog koncepta prostora Martine Löw i naslanjajući se na francusku sociološku tradiciju proučavanja kolektivne svijesti i identiteta, promatramo navijačke simboličke oznake kao dokaz značaja prostornih rasporeda društvenih aktera i stvari koji kreiraju atmosfere na pojedinim mjestima. Slijedom uvida Bérangère o gradovima kao simboličkim arenama za odvijanja ratova znakovima između navijačkih skupina te Spaaijevog naglaska na teritorijalnosti i percepciji „svetih mjesta“ kao ključnog dijela identiteta navijača, istražuju se osnovna značenja i karakteristike simboličkog označavanja teritorija navijačkih skupina. Prikupljanjem 909 simboličkih oznaka navijačkih skupina i njihovom analizom, ovo istraživanje se bavi često zanemarenim estetskim izričajem navijačke subkulture dok pokušava pronaći specifičnosti, sličnosti i razlike u označavanju s obzirom na istraživane navijačke skupine, gradove i gradske četvrti.

KLJUČNE RIJEČI: Simboličko označavanje teritorija; navijačke skupine; grafiti

The Symbolic Marking of Ultras' Group Territory

This paper tries to analyze and explain the symbolic marking of ultras group's territory on the example of the material surfaces of cities Split and Zagreb. With help of Martina Löw's relational concept of space and leaning on French sociological tradition of studying collective consciousness and identity, we observe ultras' visual symbolic markings as a proof of the importance of the spatial arrangement of people and things that creates atmospheres on particular places. The core meanings and characteristics of the symbolic marking of ultras' group territory are being investigated following Bérangère's insight into cities as symbolic arenas for the ongoings of „wars of the signs“ between ultras' groups and Spaaij's emphasis on territoriality and perception of „the sacred place“ as key features of fan's identity. With 909 ultras' groups' symbolic markings that were elicited and analyzed, this research is taking on an, often neglected, esthetic expression of ultras' subculture while trying to find specificities, similarities and diversities in marking regarding examined ultras' groups, cities and city quarters.

KEY WORDS: Symbolic Marking of Territory; Ultras' Groups; Graffiti

